

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પાઠ્યપુસ્તક ૧૭મું

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વાચનમાળા ગુજરાતી બીજી એપીડી

સંયોજક
છોટાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી
ભરૂચ કેળવણી મંડળ,
ભરૂચ

પ્રકાશક :
ગુજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

[૧૯૮૬] સુધારેલી આઠમી આવૃત્તિ [પ્રત ૧૦,૦૦૦]

કિંમત ૦-૨-૬

પ્રકાશક :

નરહરિ દોરકાદાસ પરીખ

મહામાત્ર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

મુદ્રક :

મોહનલાલ મગનલાલ બટ

નવચંપન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પ્રસ્તાવના

મનુષ્યજાતિના વિવિધ અનુભવભંડારનો ધારસ બાળક છે. એક બાળુ દળરો સૈકાઓથી એકઠો થયેલો મનુષ્યજાતિના અનુભવને ભંડાર છે, અને બીજી બાળુ અશક્ત બાળક છે. એ અશક્ત બાળકને જેમ અને તેમ સહેલાઈથી અને ટૂંક મુદતમાં જ્ઞાન-ભંડારની ચાવીઓ આપવી એ કેળવણીનું મુખ્ય કાર્ય છે. જ્ઞાનનો સંગ્રહ કરી રાખવાનું અને વિચારોની આપણે કરવાનું સાધન ભાષા છે. બાળકના જીવન માટે ભાષાના અભ્યાસની ખાસ જરૂર છે. ભાષાના જ્ઞાનની જોડેજોડે બાળકને તેની ઉપાધિઓના ઉત્તરોત્તર વધારે વિસ્તીર્ણ અને જીડા પરિચય થાય એમ કરવું એ પણ જરૂરનું છે. આ હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે ઉત્તમોત્તમ પદ્ધતિ એ છે કે કોઈ પણ નવીન વિચાર આપતા પહેલાં તે વિચારમાં સમાતી તેના અંગરૂપ બાળકોનો છોટો ખ્યાલ આપવો. પ્રથમ આમ પૃથક્કરણ કરી પછી એ પ્રમાણે છૂટાં પાડેલાં વિચારઅંગોને ભેળવી દેવાનો ક્રમ રાખવો. વિચાર તથા શુદ્ધના કાર્યનું પૃથક્કરણ કરતાં જણાશે કે આપણે આપણા વિચાર દર્શાવીએ છીએ તેની જોડેજોડે આપણા દરેક સખ્દને મળતી વસ્તુઓની પ્રતિમાઓ આપણા મગજમાં આવે છે. આ વિધિ જેટલી ઝડપથી તથા સોજખાઈથી થાય તેટલે અંશે માણસની શુદ્ધિ કેળવાયેલી ગણાય છે, શુદ્ધિનું માપ સાધારણ

રીતે આ રીતે જ કરવામાં આવે છે. આ સત્ય ધ્યાનમાં રાખી આ વાચનમાળાની યોજના કરવામાં આવી છે અને તેથી જ વસ્તુનો સીધો પરિચય કરાવવાની બાબત પર ખૂબ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

‘બાળકને તેની ઉપાધિથી પરિચિત કરવો જોઈએ’ એ સૂત્ર પર વિચાર કરવાની જરૂર છે. ‘બાળકની ઉપાધિ’માં શેનો સમાવેશ થાય છે તે હવે તપાસીએ. બાળકનું ગૃહજીવન, તેના જોવામાં રાજ આવતાં સાધનો, સંસ્થાઓ, પદાર્થો, નીતિના ખ્યાલ, માર્ગીઓ તથા વનસ્પતિઓ તેમજ પોતાનો તાલુકો, જિલ્લો, દેશ અને આખી દુનિયા, એ બધાનો સમાવેશ બાળકની ઉપાધિમાં થાય છે. આ વાચનમાળામાં બાળકના ગૃહજીવનનો, સામાજિક જીવન, તેમજ તેની આસપાસની જડ તથા ચેતન સૃષ્ટિ તેમજ તેનો દેશ તથા પરદેશ સાથેનો સંબંધ એટલી બાબતોના પાઠો યોજેલા છે.

બુદ્ધિગણવિભાગમાં પોતાના તથા પારકા દેશ જોડેનો તેનો સંબંધ સમજાવવા યત્ન કર્યો છે. આ ચોપડીની પ્રસ્તાવનાની દ્વંદ્વ મર્યાદામાં એનું વધારે લંબાણથી સ્પષ્ટીકરણ ભાગ્યે જ થઈ શકે એ દેખીતું છે.

ઉપરના જુદાજુદા વિભાગોને એકએકથી અલગ ન રાખતાં રસ અને વિવિધતા ખાતર સેજભેજ કર્યા છે, ખાસ કરીને દેશભક્તિ તથા સ્વદેશીની ભાવનાને પોષવાની બાબત ખાસ ભાર મૂક્યો છે અને એ ભાવનાઓ ક્રમેક્રમે ખીલવવાનો યત્ન કરેલો છે.

કલ્પના અને રસવૃત્તિ બાલજીવનનાં ધણું ઉપયોગી અને આગળપડતાં લક્ષણો છે. પરંતુ તેમાં જ બાલજીવનની પર્માત્મિકતા થતી નથી. એમની ખિલવણી પર હદપાર લક્ષ આપ્યાથી બાળકની અભિવૃદ્ધિ ન ધમ્મજવા જેવી એકદેશીય થવાનો ભય છે.

નીતિશિક્ષણ તથા ધર્મખ્યાલોની બાબતમાં શિક્ષણકાર્યને ગૌણ રાખી માત્ર સૂચના કર્યાથી પરિણામ વધારે મારું આવશે એમ મારું માનવું છે. નીતિનાં સૂત્રો મોટે કરાવવાથી અથવા તેના લાભનું વિવરણ કર્યા કરતાં નીતિને રસ્તે ચાલનારને થતો હાયદો તથા નહિ ચાલનારને થતી હાનિ પરોક્ષ રીતે બતાવવાથી વધારે સારી અને ઊંડી અસર થશે એમ હું ધારું છું.

પહેલી તથા બીજી ચોપડીમાં ગૃહજીવન તથા સામાન્ય જ્ઞાનના વિભાગ પર વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. સામાન્ય જ્ઞાનમાં પણ પદાર્થ તથા તેમનાં ધર્મ અને નીતિ તથા સ્વચ્છતાપાલન એ બાબતો પર વિશેષ ભાર મૂકેલો છે. બીજી ચોપડીમાં સમાજ-જીવનના પાઠ વધારે છે, તથા સંવાદપદ્ધતિ કરતાં અખંડ વાર્તા-પદ્ધતિ વિશેષ દાખલ કરી છે. ઉત્તરોત્તર વાચનમાળાની ચોપડીઓનો ઝોક વિદ્યાર્થીની ગ્રંથલુશકિતની મર્યાદા પ્રમાણે બદલાતો રાખ્યો છે.

આ ચોપડી શીખવવાની પદ્ધતિ પહેલી ચોપડીના જેવી જ છે. એટલે તે બાબત પર અત્રે વધારે કંઈ કહેવાનું નથી. આ ચોપડીની આ આજ્ઞામાં કવિતાની પસંદગીમાં ઘણો ફેરફાર કર્યો છે. એ બાબતમાં આવતી સૂચનાઓનો તેમ જ અન્ય સૂચનાઓનો અમે સાબાર સ્વીકાર કરીશું. વિદ્વાનો પોતાના પાકટ અનુભવનો લાભ આપી આ વાચનમાળાને નવી પ્રજા માટે વધારે ને વધારે અનુકૂળ બનાવવાના કાર્યમાં મદદ કરશે એવી આશા છે.

હોરાલાલ બાળકૃષ્ણ પુરાણી

ભરૂચ કેળવણી મંડળ,

ભરૂચ,

સાંકળિયું

ભાગ પહેલો

ક્રમાંક	પાઠ	પૃષ્ઠ	ક્રમાંક	પાઠ	પૃષ્ઠ
૧	અમારો દેશ સારો છે (કવિતા) .	૧	૨૫	સંપ ત્યાં જંપ . . .	૪૪
૨	વાડીમાંનો હોંઝકો . .	૨	૨૬	દિવાળી	૪૬
૩	ચંપી અને તેનાં કુરકુરિયાં	૪	૨૭	વણુકર	૪૭
૪	સવારની સ્તુતિ (કવિતા)	૭	૨૮	કેટલીક કુટેવો	૫૦
૫	સાચું બોલનાર છેકરો	૮	૨૯	પ્રાર્થના (કવિતા) . .	૫૩
૬	જૂઠું ન બોલવું (કવિતા)	૧૦	૩૦	લુહારની દુકાને-ભાગ ૧	૫૪
૭	મૂળાક્ષર	૧૦	૩૧	લુહારની દુકાને-ભાગ ૨	૫૬
૮	ઘઠવાડિયું અને વાર .	૧૨	૩૨	ધાતુઓ	૫૮
૯	પખવાડિયું અને તિથિઓ	૧૫	૩૩	સિક્કા	૬૦
૧૦	પ્રભાતિયું (કવિતા) .	૧૭	૩૪	પરગળુ દિનકર	૬૩
૧૧	વાંદરાની વાતો-ભાગ ૧	૧૮	૩૫	ચોખ્ખાઈ	૬૬
૧૨	વાંદરાની વાતો-ભાગ ૨	૨૦	૩૬	વાદળની ગાડી (કવિતા)	૬૯
૧૩	દશ ગણો	૨૨	૩૭	ફૂવો	૭૦
૧૪	મૂળ તથા મેળવણીના રંગ	૨૫	૩૮	મંદિર	૭૨
૧૫	સીમની સહેલ	૨૬	૩૯	ચોખ્ખાઈ વિષે કવિતા .	૭૫
૧૬	ઋતુઓની સમજ . . .	૨૯	૪૦	વર્ષના મહિના	૭૫
૧૭	ઋતુઓની કવિતા . .	૩૨	૪૧	કુંભાર-ભાગ ૧	૭૮
૧૮	રીંછની વાત	૩૨	૪૨	કુંભાર-ભાગ ૨	૮૦
૧૯	હાથીની વાતો	૩૪	૪૩	આપણું શરીર-ભાગ ૧	૮૩
૨૦	પ્રામાણિક છેકરો . . .	૩૬	૪૪	આપણું શરીર-ભાગ ૨	૮૪
૨૧	સોખત તેવી અસર-ભા. ૧	૩૮	૪૫	સુધાર	૮૫
૨૨	સોખત તેવી અસર-ભા. ૨	૪૦	૪૬	બોજન	૮૭
૨૩	સંગરંગ (કવિતા) . . .	૪૧	૪૭	બોજન વિષે કવિતા . .	૯૦
૨૪	લૂલો ફૂટરો	૪૧	૪૮	અમે હિંદી, હિંદી, હિંદી!	
				(કવિતા) ૯૧	

ભાગ બીજો-પ્રાણીઓ

૪૯ ફૂતરો	૬૨	૫૨ ભેંસ	૬૪
૫૦ ગાય ભાગ ૧	૬૪	૫૩ ઘેટું	૧૦૦
૫૧ ગાય-ભાગ ૧	૬૭	૫૪ ઘોડો	૧૦૩

ભાગ ત્રીજો-ભૂગોળવિદ્યા

૫૫ ટેકરી, પદાડ, પર્વત	૧૦૫	૫૬ તળાવ	૧૧૨
૫૬ નદી ભાગ-૧	૧૦૭	૬૦ નકશો તથા ચિત્ર	૧૧૪
૫૭ નદી ભાગ-૨	૧૦૮	૬૧ શાળાનો નકશો	૧૧૬
૫૮ નદી વિષે કવિતા	૧૧૧	૬૨ દિશા તથા ખૂણા	૧૧૮

બીજી ચોપડી

ભાગ. પહેલો

પાઠ ૧ લો. અમારો દેશ સારો છે.*

(ગઝલ)

જમતના સર્વ દેશોમાં, અમારો દેશ સારો છે;
ભલે ભૂલો કરે તોયે, અમારો દેશ સારો છે. ૧
સરસ પહાડો અમારે ત્યાં, સરસ નદીઓ અમારી છે;
સરસ ફૂલો સદા ઊગે, અમારો દેશ સારો છે. ૨
પશુ પંખી બુદ્ધાંબુદ્ધાં, અમારા દેશમાં બહુયે;
બધી ચીજો અહીં પાકે, અમારો દેશ સારો છે. ૩
અમારા દેશમાં સતીઓ, અમારા દેશમાં સાધુ;
અમારા દેશમાં સૌ છે, અમારો દેશ સારો છે. ૪
પ્રભુનો પાઠ માનીશું, અમોને જન્મ અહીં દીધો;
સદા ગર્વે અમે કહીશું, અમારો દેશ સારો છે. ૫

ચંદુલાલ મણિલાલ દેસાઈ

---

* આ કવિતા દરેક બાળકને મોઢે કરાવવી.

પાઠ ૨ જો. વાડીમાંનો હોંચકો

મજાખૂત ધૂનયો=ક્યો. બાંધ્યો ચિત્ર
 પાઠને મથાળે ચિત્ર છે તે જુઓ. દરેક નાનો
 છોકરો એ જોઈ ખુશ થાય છે. ચિત્ર જોઈ એને
 હોંચકાની મજા યાદ આવે છે. નાની બહેન ચંપા
 પડી ન જાય એવી સંભાળ રાખી અરવિંદ બેઠો
 છે. તે જોઈ દરેક નાની છોકરી બોલે છે, “અહો !
 કેવું મજાનું !”

હોંચકાની બેઠક કેવી મોટી અને પહોળી છે !
 ભાઈબહેન બન્ને તેની પર સારી રીતે બેસી શકે છે.

હીંચકો ઝાડની ડાળીએ બાંધ્યો છે. હીંચકાનાં દોરડાં કેવાં જડાં અને મજબૂત છે ! હીંચકો બાંધ્યો છે તે ડાળી તો ચિત્રમાં દેખાતી નથી; પણ તે તમારા શરીર જેટલી જડી છે. એ હીંચકો બરાબર મજબૂત છે કે નહિ તે જોવા અરવિંદના બાપાએ જાતે તેની પર બેસી જોયું. તે મજબૂત છે અને તૂટી નહિ પડે એવી ખાતરી થઈ, એટલે તેમણે અરવિંદને તેની પર બેસાડ્યો. તેમણે તેને બન્ને બાજુ દોરડું મજબૂત ઝાલી રાખવા કહ્યું. પછી “ એક, બે, ત્રણ ” એમ બોલી હીંચકો ચલાવી આપ્યો.

નાના અરવિંદના પગ ભોંચે અડકતા નહોતા. હીંચકો બહુ જોશથી ચાલતો હતો. તેણે આવા મોટા હીંચકા પહેલાં કદી ખાધા નહોતા. પણ અરવિંદ બીતો હતો કે ? જરાયે નહિ. તે બીકણુ નહોતો. તેના વહાલા બાપા હીંચકો ચલાવતા હતા, અને તેની સંભાળ લેવા તૈયાર હતા. અરવિંદને તેના પિતા પર બહુ વહાલ હતું. એને પૂરો ભરોસો હતો કે તેઓ તેને કંઈ ઈજા નહિ જ થવા દે.

ચંપા ત્રણ વર્ષની થઈ એટલે અરવિંદ તેને હીંચકા ખાવા વાડીમાં લઈ ગયો. ચંપા આજે

(૪)

પહેલી જ વાર હોંચકે બેસતી હતી. અરવિંદ મોટો હતો, તેને તો હવે હોંચકાની જરાયે ખીક લાગતી નહોતી. નાની બહેનની સંભાળ લેવાની હતી, તેથી પોતે જાણે મોટો ભાઈ થયો હોય એમ તેને લાગતું હતું. ચંપા તો જરા ખીચે છે. જુઓને, એ કેવી માઈના પડખામાં ભરાઈ બેઠી છે અને તેણે દોરડું જોરથી પકડ્યું છે !

પાઠ ૩ જો. ચંપી અને તેનાં કુરકુરિયાં

બચ્ચાં

જન્મે

ગેલ

“ઓ સવિતા ! ઓ સવિતા ! જો તો ખરી ચંપીને બચ્ચાં થયાં !” આમ જૂમ પાડતો કનુ વાડામાંથી ઘરમાં ગયો. તેની બહેન એની જૂમ સાંભળી ઘરમાંથી દોડતી દોડતી આવી. “હેં મોટાભાઈ ! ચંપીને બચ્ચાં થયાં ! મારે તે જોવાં છે. ભાઈ, તે ક્યાં છે ?” “બહેન, ચંપી આપણા વાડામાં પેલી ભાંગેલી કોઠી પાછળ છે. ચાલ આપણે ત્યાં જઈએ.”

એમ કહી ભાઈબહેન બન્ને દોડતાં વાડામાં ગયાં. ત્યાં કોઠીની પાછળ ચંપી સૂતી હતી

અને તેની પાસે છ નાનાં કુરકુરિયાં હતાં. છોકરાં ગયાં ત્યારે તેમાંનું એક ઘાસમાં ખસવાનો પ્રયત્ન કરતું હતું. સવિતાને તે કુરકુરિયાં રમાડવાનું બહુ મન થયું.

સવિતા—ભાઈ, આપણે એ કુરકુરિયાંને ઘેર રમવા લઈ જઈએ ? આપણે બાને પણ એ કુરકુરિયાં બતાવીશું.

કનુ—બહેન, હમણાં એમને ઘેર ન લઈ જવાય. એ હજી આંખે દેખતાં નથી. એ તો આંધળાં છે.

સવિતા—હેં ભાઈ ! એ આંધળાં છે ?

કનુ—હા, કૂતરીનાં અને બિલાડીનાં બચ્ચાં જન્મે ત્યારે આંધળાં હોય.

સવિતા—એ કેટલા દિવસ આંધળાં રહેશે ?

કનુ—એ દશ દિવસ સુધી આંધળાં રહેશે. ત્યાં સુધીમાં જો ચંપી અહીંથી ઊઠી બીજે કંઈ જાય તો તેમને એક પછી એક મોંમાં ઘાલી ત્યાં લઈ જાય.

સવિતા—ભાઈ, ચંપી એમને મોંમાં પકડે, ત્યારે એના દાંત એમને ન વાગે ?

(૬)

કનુ—એ જ ખૂબી છે ને ! એ તો એમને હલકેથી પકડી સાચવીને લઈ જાય. એને પોતાનાં બચ્ચાં પર બહુ વહાલ હોય છે. એ નાનાં છે એવામાં કોઈ એની પાસે જાય, તો તે ખીજવાઈ તેને કરડવા દોડે.

સવિતા—ત્યારે તે આપણને કરડવા કેમ આવતી નથી ?

કનુ—એ આપણને ઓળખે છે તેથી. એ જાણે છે કે આપણે તેની પર માયા રાખીએ છીએ, અને તેને દુઃખ દેતાં નથી. આપણે તો તેને ખાવાનું પણ આપીએ છીએ.

સવિતા—ભાઈ, ત્યારે તો એ બચ્ચાં મોટાં થશે ત્યારે આપણે એમને ઘેર લઈ જઈશું.

---

(૭)

પાઠ ૪ થો. સવારની સ્તુતિ

(ભુજંગી)

અહો નાથ ! ઊભા અમે હાથ જોડી,
કરો રંક સામે કૃપાદષ્ટિ થોડી;
સદા તાપ ને પાપથી તો ઉગારો,
અમે માગીએ ઈશ ઓ ! પ્રેમ તારો.

જોગ્યો સૂર્ય તો પૂર્વમાં પૂર તેજે,
ગઈ રાત વીતી, જુઓ વાત સહેજે;
પ્રભો ! તું વિના કોણ સંભાળનારો ?
અમે માગીએ ઈશ ઓ ! પ્રેમ તારો.

પશુ, પક્ષી ને પ્રાણીઓ કામ લાગ્યાં,
પડી એમ ઉદ્યોગમાં સુખ માગ્યાં;
અમારી પ્રભો ! બુદ્ધિ વિદ્યા વધારો,
અમે માગીએ ઈશ ઓ ! પ્રેમ તારો.

કૂડાં દુઃખ કાપી રૂડાં સુખ આપો,
અમારા શિરે નાથજી હાથ થાપો;
સુખે જાય આ આજનો દિન સારો,
અમે માગીએ ઈશ ઓ ! પ્રેમ તારો.

ખખરદાર

પાઠ પ મો. સાચું બોલનાર છોકરો

ઝળઝળિયાં ગુસ્સો છેતર્યો

ચંદુલાલ નામનો એક છોકરો ઘરમાં દડો લઈ રમતો હતો. તેની બાએ તેને કહ્યું, “ચંદુભાઈ, તું ઘરમાં દડો રમ નહિ. દડાથી ફાનસનો ગોળો, છખીનો કાચ કે અરીસો ફૂટી જશે, અને તારા બાપા બહુ ગુસ્સે થશે.”

ચંદુલાલે એની બાનું કહ્યું માન્યું નહિ. એ અને એનો ભાઈબિંધ મણિલાલ દીવાનખાનામાં દડાથી રમવા લાગ્યા. રમતાં રમતાં ચંદુલાલના હાથમાંથી દડો છટકી ગયો અને ભીંતે લટકાવેલી એક મોટી છખીના કાચને અથડાયો. છખીનો કાચ ભાંગી કકડે કકડા થઈ ગયા.

ચંદુલાલની આંખમાં ઝળઝળિયાં ભરાઈ આવ્યાં. એને પોતાની ભૂલ સમજઈ. માનું કહ્યું માન્યું હોત તો સારું થાત એમ તેને લાગ્યું. એના ભાઈબિંધ મણિલાલે કહ્યું, “ઓહો ! ચંદુભાઈ, એમાં રડો છે શું ? તું તારા બાપાને કહેજે ને કે બિલાડીએ છખી પાડી નાખી તેથી તેનો કાચ ભાંગી ગયો.” આ સાંભળી ચંદુલાલનું મોં શરમથી ઊતરી ગયું. તેણે મણિલાલને કહ્યું, “નહિ,

મણિભાઈ, એમ કેમ કહેવાય ? એ તો જૂઠું બોલ્યા કહેવાય. કાચ તો મારાથી ભાંગ્યો છે. હું તો સાચે-સાચું જે બન્યું છે તે જ કહીશ. મારા બાપાને મારા પર બહુ હેત છે. હું જૂઠું બોલું તો મેં તેમને છેતર્યા કહેવાય. હું મારા ભણા બાપાજીને કદી છેતરીશ નહિ. ”

ચંદુલાલના બાપ વેણીલાલ નિશાળમાં મહેતાજી હતા. તે દીવાનખાનામાં આવ્યા એટલે તેમણે છખીનો કાચ તૂટેલો જોયો. તેમણે ગુસ્સાથી પૂછ્યું, “ અરે ! આ મોટી છખીનો કાચ કેણે ભાંગ્યો ? ” બાપને ગુસ્સે થયેલા બેઈ ચંદુલાલ ગભરાયો તો ખરો, પણ તે જૂઠું બોલ્યો નહિ. આંખમાં આંસુ સાથે તેણે કહ્યું, “ બાપાજી, એ કાચ મારાથી ભાંગ્યો છે. મેં મારી બાનું કહ્યું માન્યું નહિ અને ઘરમાં દડો રમ્યો, તે મારી ભૂલ થઈ. હું હવેથી એવું કદી કરીશ નહિ. ” પોતાના છોકરાની સાચું બોલવાની ટેવથી વેણીલાલ બહુ ખુશ થયા. તેમણે ચંદુલાલને શિક્ષા ન કરી. ઊલટો તેને છાતી સરસો ચાંપી તેમણે કહ્યું, “ બેટા ! હમેશાં સાચું જ બોલજે. સાચું બોલનાર પર ઈશ્વર રાજ રહે છે અને તે સુખી થાય છે. જૂઠું બોલી બીજાને છેતરનાર દુઃખી થાય છે. ”

(૧૦)

પાઠ ૬ ફો. જૂઠું ન બોલવું

જૂઠું બોલી જન કદી, છેતરવાનેં જય;
જૂઠું છાનું નવ રહે, લોકો જાણી જય.
જૂઠાને લોકો બધા, કરે બહુ ફિટકાર;
મોટે બાળક સૌ તમે, કરો સત્ય વહેવાર.
પ્રભુથી છાનું જમતમાં, કેં રે'ના તલભાર;
જૂઠો પાપી જમતમાં, પામે દુઃખ અપાર.

પાઠ ૭ મો. મૂળાક્ષર

મૂળાક્ષર   સ્વર   ઉચ્ચાર

વૃ+યં=વ્યં.   વ્યંજન

નીચેના અક્ષર વાંચો :—

- (૧) અ, આ, ઇ, ઈ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ, ઐ, ઐ, ઓ, ઓ.
(૨) ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ; ચ, છ, જ, ઝ, ઞ;
ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ; ત, થ, દ, ધ, ન;
પ, ફ, બ, ભ, મ; ય, ર, લ, વ; શ, ષ, સ, હ, ળ.

આ ગુજરાતી ભાષાના અક્ષર છે. એ બારા-
ખડીના અક્ષર કહેવાય છે. એમને મૂળાક્ષર પણ

કહે છે. શુજરાતી લાપામાં ૪૫ મૂળાક્ષરો છે. તેમાં ૧૧ સ્વર અને ૩૪ વ્યંજન છે. ઉપર (૧) ની આગળ લખેલા અક્ષર સ્વર કહેવાય છે. (૨) ની આગળ લખેલા અક્ષર વ્યંજન કહેવાય છે. ધણીવાર બે કે વધારે વ્યંજનો જોડાયેલા હોય છે. ‘સ્વર’ એ શબ્દમાં ‘સૂ’ અને ‘વ’ જોડાઈ ‘સ્વ’ એવો એક અક્ષર બનેલો છે. આ પ્રમાણે બે કે વધારે વ્યંજનોના જોડાવાથી થયેલા અક્ષર જોડાક્ષર કહેવાય છે. સ્વાદમાં ‘સ્વા’, રહ્યામાં ‘હો’, વ્યંજનમાં ‘વ્ય’ એ જોડાક્ષર છે. જોડાક્ષરમાં જે અક્ષર પહેલો હોય તેનો ઉચ્ચાર પહેલો કરવો અને તેની પછી આવેલા અક્ષરનો ઉચ્ચાર તેની પછી કરવો.

---

(૧૨)

પાઠ ૮ મો. અઠવાડિયું અને તેના વાર

કુ+ર=ક. શુક લ+લ=લ્લ. છેલ્લો

ગુરુ—હું પાટિયા પર લખું તે નામ તમે વાંચજો, અને હું બોલું તેમ બોલજો. રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક અને શનિ. રતિલાલ, હવે તું એ બધાં નામ બોલી જા. કેટલાં નામ થયાં !

રતિલાલ—જી, રવિ, સોમ, મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ. સાત નામ થયાં.

ગુરુ—એ દરેક એક એક દિવસનું નામ છે. રવિથી શનિ સુધીના સાત દિવસનું એક અઠવાડિયું થાય. અઠવાડિયાનો દરેક દિવસ વાર કહેવાય છે. સાત વારનું એક અઠવાડિયું થાય. રવિવાર અઠવાડિયાનો પહેલો દિવસ છે અને શનિવાર તેનો છેલ્લો દિવસ છે. રવિવાર અઠવાડિયાનો પહેલો વાર છે. સોમવાર બીજો વાર છે. બુધવાર અઠવાડિયાનો કેટલામો વાર છે ?

સોમચન્દ્ર—જી, બુધવાર અઠવાડિયાનો ચોથો વાર છે.

ગુરુ—અઠવાડિયાનો પાંચમો વાર કયો ?

માણેકલાલ—જી, પાંચમો વાર ગુરુ છે.

ગુરુ—આજે સોમવાર છે. ગઈ કાલે રવિવાર હતો. આવતી કાલે મંગળવાર થશે અને પરમ-દહાડે બુધવાર થશે.

મોતીલાલ—ગુરુજી, ગઈ કાલે એટલે કયો દહાડો ?

ગુરુ—આજના દિવસ પહેલાંનો દહાડો તે ગઈ કાલ. આજનો દિવસ પૂરો થશે એટલે નવો

(૧૪)

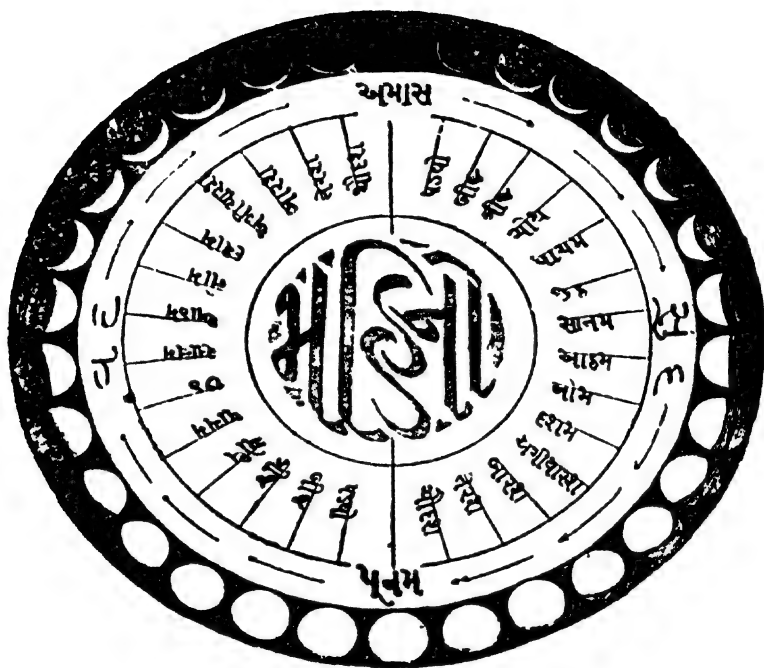
દિવસ થશે. તે આવતી કાલ કહેવાય છે. હવે
અઠવાડિયાના વાર યાદ રાખવા હું તમને કવિતા
કહું તે તમે મોઢે કરજો.

રવિ પછી તો સોમ છે, ત્રીજો મંગળવાર;
ચોથો બુધ, ગુરુ પાંચમો, પછી શુક્ર છે વાર. ૧
શનિવાર તે સાતમો, છેલ્લો વાર ગણાય;
એમ એક અઠવાડિયું, સાત વારનું થાય. ૨

---

(૧૫)

પ્રાઠ દ મો. પખવાડિયું અને તિથિઓ

કૂ+લ=કલ. શુક્લપક્ષ.

કૂ+ઋ=કૃ. પૂ+ણ=પ્ણ. કૃષ્ણપક્ષ.

બે અઠવાડિયાંનું એક પખવાડિયું થાય. પખવાડિયું કેટલા દિવસનું થાય ? પખવાડિયું પંદર દિવસનું થાય. પખવાડિયાનો દરેક દિવસ તિથિ

કહેવાય છે. પખવાડિયાની તિથિ કેટલી ? પખવાડિયાની તિથિ પંદર હોય છે. પખવાડિયાનું બીજું નામ પક્ષ છે. બે પખવાડિયાનો એક માસ કે મહિનો થાય. મહિનાનાં પખવાડિયાં કેટલાં ? મહિનાનાં અઠવાડિયાં કેટલાં ? પખવાડિયાના દહાડા કેટલા ? મહિનાના દિવસ કેટલા ? બાર મહિના મળી એક વર્ષ થાય. વર્ષના મહિના કેટલા ? વર્ષનાં અઠવાડિયાં કેટલાં ?

એક પખવાડિયામાં ચંદ્ર દહાડેદહાડે મોટો થતો જાય છે. એ પખવાડિયાને અજવાળિયું કહે છે, એક પખવાડિયામાં ચંદ્ર રોજ નાનો ને નાનો થતો જાય છે. એ પખવાડિયાને અંધારિયું કહે છે. હું અજવાળિયાની તિથિનાં નામ બોલું છું. પડવો, બીજ, ત્રીજ, ચોથ, પાંચમ, છઠ, સાતમ, આઠમ નોમ, દશમ, અગિયારશ, બારશ, તેરશ, ચૈદશ અને પૂનમ. અંધારિયાની તિથિઓનાં પણ એ જ નામ છે, પણ અંધારિયાની છેલ્લી તિથિ અમાસ કહેવાય છે. અજવાળિયાનો છેલ્લો દહાડો અથવા છેલ્લી તિથિ પૂનમ છે. પૂનમ પછી અંધારિયું શરૂ થાય. અંધારિયાનો છેલ્લો દહાડો અમાસ છે. અમાસ પછી અજવાળિયું શરૂ થાય.

અજવાળિયાની તિથિઓ સુદ તિથિઓ કહે-

વાય છે. અંધારિયાની તિથિઓ વદ તિથિઓ કહે-
વાય છે. અજવાળિયાનું બીજું નામ શુક્લપક્ષ છે.
અંધારિયાનું બીજું નામ કૃષ્ણપક્ષ છે. અમાસને
દિવસે ચંદ્ર બિલકુલ દેખાતો નથી.

અજવાળિયાની છેલ્લી તિથિ કઈ ? કયા
પખવાડિયામાં ચંદ્ર રોજ મોટો થતો જાય છે ? કયા
દિવસ પછી અજવાળિયું શરૂ થાય છે ? કઈ
તિથિઓ સુદ તિથિઓ કહેવાય ? મહિનાનાં
પખવાડિયાં કેટલાં ? કૃષ્ણપક્ષ એટલે શું ? કયે
દિવસે રાતે ચંદ્ર બિલકુલ દેખાતો નથી ? ચાંદની
કયા પખવાડિયામાં હોય છે ? રાતે એકલા તારા
કયે દિવસે દેખાય ? ચંદ્ર આકાશમાં એકલો કયારે
હોય છે ?

પાઠ ૧૦ મો. પ્રભાતિયું

જગને જાહવા, કૃષ્ણ ગોવાળિયા,
તુજ વિના ધનમાં કાણ જશે ?
ત્રણસેં ને સાઠ ગોવાળટાળે મળ્યા,
વડો રે ગોવાળિયો કાણ થાશે ?—જગને૦
હહીં તણાં હહીંથરાં, ધી તણાં ધેબરાં,
કદિયેલ દૂધ તે કાણ પીશે ?

(૧૮)

હરિ તારો હાથિયો, કાળિનામ નાથિયો,
ભૂમિનો ભાર તે કોણ વહેશે ?—જગને
જમુનાને રે તીરે ગાંધન ચરાવતાં
મધુરી શી મોરલી કોણ વાશે ?
ભણે મહેતો નરસૈયો ગુણ ગાંધરીઝિયો,
પૂડતાં બાંહેડી કોણ સહાશે ?—જગને
નરસિંહ મહેતા.

પાઠ ૧૧ મો. વાંદરાની વાતો-ભાગ ૧

વિસામો   લુચ્યાં   નાળિયેર

એક વેપારી લાલ ટોપીઓનું પોટલું લઈ એક
જંગલમાં થઈ જતો હતો. બપોરે તાપ બહુ પડવા
માંડ્યાં, અને તે ચાલીને થાક્યો હતો. તેથી તેણે
વિસામો લેવાનો વિચાર કર્યો, તે એક ઝાડ નીચે
બેઠો અને પેલું પોટલું છોડી તેમાંથી એક ટોપી
પહેરી થાક ખાવા જરા આડો થયો.

તે ઝાડ પર વાંદરાંની મોટી સેના બેઠી હતી.
વાંદરાંએ તેને ટોપી પહેરતાં જોયો હતો. કોઈ
માણસ કંઈ કામ કરતું હોય, તો તેજેઈ તેના જેવું
કરવાની વાંદરાંની ટેવ હોય છે. પેલો વેપારી સૂતો

કે તરત જ ધીમેધીમે એક પછી એક તે વાંદરાં નીચે ઊતર્યાં, અને હળવેથી પેલા પોટલામાંથી એક એક ટોપી લઈ પોતાને માથે પહેરી ઝાડ પર ચડી ગયાં.

થોડી વાર પછી પેલો વેપારી જગ્યો, અને જુએ તો પોટલામાં એકે ટોપી ન મળે. તે આમ જુએ અને તેમ જુએ. આખરે ઝાડની ઘટામાં ચિચિયા-રીઓ સાંભળી તેણે ઉપર જોયું, તો ઝાડની ડાળીઓ પર વાંદરાં બેઠાં હતાં. તે દરેકે માથે ટોપી પહેરેલી હતી. વાંદરાંની પાસેથી ટોપીઓ કેવી રીતે પાછી લેવી તેની તેને સૂઝ ન પડી. આખરે તેણે ચીડાઈ પોતે પહેરી હતી તે ટોપી માથેથી કાઢીને ભોંય પર ફેંકી કહ્યું, “જુઝ્યાં ચોર, બધી ટોપીઓ લઈ ગયાં તો આ પણ લઈ જાઓ.” તેને માથા પરથી ટોપી કાઢી ભોંય પર ફેંકતો જોયો, એટલે બધાં વાંદરાંએ પણ તેમ જ કર્યું. આ રીતે વેપારીને તેની બધી ટોપીઓ પાછી મળી.

વાંદરાંની આ ટેવ લોકાના લોક જાણે છે. તે અવાજ કરી વાંદરાંને નાળિયેરના ઝાડ પર ચડાવે છે. પછી તેઓ વાંદરાંને નીચેથી પથરા મારે છે. એટલે વાંદરાં ઝાડ પરથી તેમને નાળિયેર મારે છે.

પછી તે લોકો નીચે પડેલાં નાળિયેર એકઠાં કરે છે. આવી રીતે તે લોકો વાંદરાં પાસે મક્ત મજૂરી કરાવે છે.

પાઠ ૧૨ મો. વાંદરાંની વાતો-ભાગ ૨

ગભરાઈ

શક્તિ

અડપલાં

એક માણસે વાંદરો પાળ્યો હતો. તેને ઘેર લગ્ન હતું, તેથી તે પોતાનું ઘર રંગાવતો હતો. કારીગરો પીંછી લઈ રંગમાં બોળી લાકડે ચોપડતા હતા. તે તે રોજ જોયા કરતો હતો. એક દિવસ બધા કારીગર અને મજૂર જતા રહ્યા પછી તે ધીમેથી ઘરમાં ગયો અને પાળેલી બિલાડી પકડી લાવ્યો. બિલાડી બહુથે ગભરાઈ અને મિયાઉં, મિયાઉં કરવા લાગી, પણ શું કરે ? વાંદરાએ પોતાના પગ વતી તેને મજબૂત પકડી રાખી, અને એક હાથે તેનું માથું પકડી બીજે હાથે રંગમાં પીંછી બોળીને તેને મોઢે રંગ લગાડવા માંડ્યો. એટલામાં ઘરમાંથી એક નોકર આવ્યો. તેણે બિલાડીને છોડાવી. આ ગમત જોઈ તેને ખૂબ હસવું આવ્યું.

એકવાર આ વાંદરે પોતાના શેઠને શરીરે સાણુ ચોળી નહાતાં જોયા. એ નાહીને ગયા એટલે

વાંદરાભાઈ પાટલા પર બેઠા, અને માથા પર પાણી
રેડી શરીરે સાબુ લગાડવા લાગ્યા ! આ પ્રમાણે
નાહી ચોખ્ખા થઈ તે બહાર તડકામાં તાપવા ગયા !

માણસ જેવું કરે તેવું કરવાની શક્તિ વાંદરાં-
માં છે, તેથી મદારી લોક તેમને પાળી જુદાજુદા
ખેત કરતાં શીખવે છે. વાંદરાં ચાલાક તો છે, પણ
બહુ અડપલાં અને તોફાની હોય છે.

પાઠ ૧૩ મો. દશ ગણો

રિસાળ કુટેવ બેદરકાર સુંદર કુમળા
 મણિલાલના કાકા મુંબઈથી આવ્યા હતા. તે
 તેને માટે એક નાનીશી કોદાળી લાવ્યા હતા.
 તેમણે મણિલાલને બોલાવ્યો અને તેને પેલી
 કોદાળી તથા બિયાંની એક ડબ્બી આપી.

મણિલાલના બાપે તેને બાગ બનાવવા માટે
 વાડામાં જમીનનો એક નાનો ટુકડો આપ્યો હતો.

કેદાળી અને બી મળ્યાં કે તુરત જ મણિલાલ ઘરની પાછળ વાડામાં ગયો, અને પોતાના બાગની જમીન ખોદવા લાગ્યો. તેની બહેન ચંદન તેની પાસે ઊભીઊભી વાતો કરતી હતી. તેના હાથમાં બિયાંની ડબ્બી હતી.

તે વાતો કરતી હતી તેવામાં તેના હાથમાંથી તે ડબ્બી નીચે પડી ગઈ. ડબ્બીનું ઢાંકણું ઊઘડી ગયું અને બધાં બી જમીન પર વેરાઈ ગયાં.

ચંદન બહુ ભલી અને ડાહી છોકરી હતી. બિયાં વેરાઈ જવાથી પોતાના ભાઈને બહુ દુઃખ થશે એમ જાણી તે રડી પડી, અને બોલી, “મણિ-ભાઈ, તું મારી જોડે કેમ નથી બોલતો ? શું તને રીસ ચડી છે ?” પણ મણિલાલ કંઈ બોલ્યા વગર ચૂપો ઊભો રહ્યો. ચંદને ફરીથી પૂછ્યું, “મણિભાઈ, તું મારી જોડે કેમ બોલતો નથી ?” મણિલાલે કહ્યું, “બહેન હું દશ ગણતો હતો, તેથી તારી જોડે ન બોલ્યો.” ચંદને પૂછ્યું, “દશ ગણતો હતો ! શા માટે દશ ગણતો હતો ?” મણિલાલે કહ્યું, “કાકાએ મને કહ્યું છે કે જ્યારે રીસ ચડે, ત્યારે કંઈ પણ બોલતા પહેલાં દશ ગણવા. ચંદનબહેન, હું બહુ રિસાળ છું, અને ઘણીવાર અકળાઈ રિસાઈ છું.”

(૨૪)

મારી એ કુટુંબ મારે સુધારવી છે. વહાલી બહેન, હું તારી જોડે નકામો લડું છું અને તને દુઃખ દઉં છું. ”

ચંદને કહ્યું, “ મણિભાઈ, તું કેવો માયાળુ છે ! મેં ડબ્બી પાડી નાખી એ મારી બેદરકારી કહેવાય. પણ જો ભાઈ, મેં બધાં ખી પાછાં વીણી લીધાં છે. ”

જમીન ખોદાઈ રહી એટલે ભાઈબહેને તેમાં ખી વાવ્યાં. એ ખી એવી રીતે વાવ્યાં કે ઊગે ત્યારે “ મણિલાલ ” એવું નામ વંચાય. રોજ બેઉ ભાઈ-બહેન ખીને પાણી પાવા અને કંઈ ઊગ્યું છે કે કેમ તે જોવા જાય. એક દિવસે સવારના મણિલાલ આવીને જુએ છે તો લીલાંછમ કુમળાં પાંદડાં જમીનની બહાર નીકળી આવ્યાં હતાં. તે એની બહેનને બોલાવવા દોડતો ઘરમાં ગયો. દિવસે-દિવસે એ છોડ મોટા થયા, અને આખરે તેમની ઉપર સુંદર ફૂલ પણ બેઠાં. એથી છોકરાંઓને ઘણો આનંદ થયો.

પાઠ ૧૪ મો. મૂળ તથા મેળવણીના રંગ

૨+૨=૪.   મિશ્ર

આ પીંછી છે અને આ લાલ, પીળા તથા વાદળી રંગની ગોટીઓ છે. પીંછીને પાણીમાં બોળી લાલ રંગની ગોટી પર ઘસો. પછી પીંછી પર થોડું લાલ રંગ લઈ સફેદ કાગળ પર તે રંગ લગાવો. પછા બીજી પીંછીથી લાલ રંગ પર પીળો રંગ લગાવો. આમ કરવાથી નવો રંગ થાય છે. લાલને બદલે હવે નારંગી રંગ થાય છે.

હવે પહેલાં, કાગળ પર પીળો રંગ કરી તેની ઉપર વાદળી રંગ ચડાવો. પીળો અને વાદળી મળી લીલો રંગ થશે. તેવી રીતે લાલ અને વાદળી મળવાથી જાંબુડિયો રંગ થશે.

નારંગી, લીલો અને જાંબુડિયો એ ત્રણ રંગ બે રંગ મળવાથી થાય છે, તેથી તેઓ મેળવણીના રંગ અથવા મિશ્ર રંગ કહેવાય છે. લાલ, પીળો અને વાદળી એ મૂળ રંગ કહેવાય છે. લાલ, પીળો અને વાદળી એ ત્રણ મુખ્ય રંગ મેળવતાં કાળો રંગ બને છે. કાળા અને ઘોળા રંગનું મિશ્રણ કર્યાથી રાખોડિયો રંગ થાય છે.

(૨૬)

(જાહેરા)

લાલ પીંગો ને વાદળી, ચૂળ રંગ કહેવાય;
બાકીના બીજ બધા મેળવણીથી થાય.

પાઠ ૧૫ મો. સીમની સહેલ

આંબાવાડિયું સુગંધી પતંગિયાં ગોટા ટહૂકતી

ચૂ+છ=ચ્છ.

ગુચ્છાદાર

એક દિવસ ગુરુજીએ કહ્યું, “ છોકરાઓ, કાલે નિશાળમાં રજા છે; આપણે ગામની બહાર સહેલ કરવા જઈશું ? ” બધા છોકરાએ હા કહી. સહેલના વિચારથી બધા રાજરાજ થઈ ગયા. બીજે દિવસે સવારમાં બધા ભેગા મળી ગામની બહાર આંબાવાડિયામાં ગયા. સામેનું ચિત્ર જુઓ, એટલે તમે તેમને જોશો.

આંબાવાડિયામાં આંબા પર બહુ મોર આવ્યો હતો. મોરની સુગંધી ભળવાથી હવા સુગંધીવાળી થઈ હતી. બધા છોકરા આંબાની ઘટા નીચે બેઠા. એક પાણીનો ઝરો ખળખળ કરતો, નાચતો કૂદતો, તડકામાં હસતો, તેમના પગ આગળ થઈ વહેતો હતો. એ ઝરો આ આંબાવાડિયામાં થઈ આથે એક નદીને મળતો હતો. ગુચ્છાદાર પૂંછડાવાળી

ખિસકોલીઓ ઝાડની ડાળીઓ પરથી તેમના તરફ
 બેતી હતી, અને આમતેમ દોડતી ફૂટતી હતી.
 આંબાની ઘટામાંથી કાચલ ટહૂકતી હતી.

સામે ખેતરોમાં, ઊંચા છોડ પવનથી આમતેમ
 ફેલતા હતા. પવન આવતો ત્યારે તેમનાં પહેાળાં

(૨૮)

પાંદડાં એક સામટાં ફડફડતાં. તે વખતે મધુરો અવાજ સંભળાતો. જાગે છોડ ગાતા હોય તેમ લાગતું.

વાડોમાં આનંદી પતંગિયાં તથા મોટા ભમરા એક ફૂલ પરથી બીજા ફૂલ પર ઊડતાં હતાં. વાડની પાછળ જંગલ હતું.

કેટલાક છોકરા વાડમાં ઊગેલાં ફૂલ વીણવા લાગ્યા. કેટલાક ફૂલ વીણીવીણી માળા તથા ગોટા બનાવવા લાગ્યા. બીજા કેટલાક ઝાડ પર બાંધેલે હીંચકે હીંચકો ખાવા લાગ્યા. જુઓ, પેલો છોકરો તો વળી ઝરાના ચોખ્ખા ઠંડા પાણીમાં પગ રાખી ને ઊભો છે ! બધા છોકરા ખુશ છે. તેમને બહુ મઝા પડે છે. અહીં આવવું તેમને બહુ ગમે છે. જંગલનો આ ભાગ ઘણો જ સુંદર છે.

પાઠ ૧૬ મો. ઋતુઓની સમજ

શિયાળો   ઉનાળો   ચોમાસું

લૂ

દાઝે

બાપાજી, હું તો હમણાં જ નિશાળેથી આવ્યો અને એટલામાં સાંજ પડી ગઈ! મારે રમવા જવું હતું, પણ હવે શું કરું? સાંજ આટલી બધી વહેલી કેમ પડી ગઈ? પહેલાં તો હું નિશાળેથી આવી રમવા જતો અને રમીને આવતો ત્યારે સાંજ પડતી હતી?

નટવર, આ શિયાળો છે. જોને, સવારે કેવી ટાઢ પડે છે! બધા લોકો કેવા ચાદર કે શાલ ઓઢી જાય છે! રાતે તારાથી એકલી ચાદર ઓઢી સુવાય છે ?

ના બાપાજી, ચાદર પર રજઈ લઈ ત્યારે ટાઢ ખળે છે.

નટવર, જે મહિનાઓમાં આવી ટાઢ પડે તે શિયાળાના મહિના કહેવાય. શિયાળામાં દહાડો ટૂંકો થાય અને રાત લાંબી થાય.

બાપાજી, દહાડો ટૂંકો કેવી રીતે થાય ?

નટવર, બોલજો, દહાડો કોને કહેવાય ! તું તે શીખી ગયો છે ને ?

હા બાપાજી, સૂર્ય ઊગે ત્યારથી આથમે ત્યાં સુધાનો વખત દહાડો કહેવાય.

ત્યારે જો, શિયાળામાં સૂર્ય મોટો ઊગે છે અને વહેલો આથમે છે; એટલે દહાડો ટૂંકો થયો ને ? પહેલાં સાત વાગતામાં આપણા ઘરમાં સૂર્યનું તેજ આવતું હતું, અને હવે તો આઠ વાગે તે આવે છે. પહેલાં તું નિશાળેથી આવી રમવા જતો અને રમીને આવતો ત્યારે અંધારું થતું; હવે તો તું નિશાળેથી આવે છે એટલામાં અંધારું થઈ જાય છે.

બાપાજી, આવી ટાઢ ક્યાં સુધી રહેશે ?

ભાઈ, ચાર મહિના આવી ટાઢ રહેશે. દિવાળીથી ટાઢ પડવા માંડે અને હોળી સુધી પડ્યા કરે.

બાપાજી, ત્યારે એ ચાર મહિના શિયાળો કહેવાય ?

હા, ભાઈ.

શિયાળો થઈ રહે પછી શું ?

શિયાળો થઈ રહે એટલે ટાઢ જતી રહે. પછી ગરમી પડવા માંડે. પછી ખૂબ તાપ પડે. જોડા પહેર્યા વગર બહાર જઈએ તો પગ દાઝે. બપોરે ઊના લૂ વાય. બપોરે બહાર જવું ગમે નહિ. રાત્રે ઓઢવું ન પડે. શરીરે કપડાં પહેરવાં ન ગમે.

બાપાજી, એવું થાય ત્યારે શું થયું કહેવાય ?

ત્યારે ઉનાળો થયો કહેવાય. ઉનાળામાં દહાડે સાંખો અને રાત ટૂંકી થાય. સવારે સૂર્ય વહેલો ઊગે અને સાંજે મોડો આથમે.

ત્યારે બાપાજી, વરસાદ પડે તે શું કહેવાય ?

તે ચોમાસું કહેવાય. ચોમાસામાં આકાશ કાળાં વાદળાંથી છવાઈ જાય, ઘણી વાર તો સૂર્ય દેખાતો બંધ થઈ જાય. પછી જોરથી પવન વાય અને આકાશમાંથી વરસાદનાં ટીપાં જોરથી પડવા માંડે. જમીન પર બધે પાણીપાણી થઈ જાય. છત્રી વગર બહાર નીકળીએ તો પલળી જવાય. ચોમાસામાં નદીઓમાં રેલ આવે. ચોમાસામાં પણ દહાડા સાંખા અને રાત ટૂંકી હોય છે.

ત્યારે જો નવવર ! શિયાળો, ઉનાળો અને ચોમાસું એ વર્ષની ઋતુઓ કહેવાય.

બાપાજી, વર્ષમાં ઋતુ ત્રણ હોય છે, ખરું ને ? હા.

પાઠ ૧૭ મો. ઋતુઓની કવિતા

શિયાળે શીતળ વા વાય, પાન ખરે ઘઉં પેદા થાય;
 પાકે ગોળ, કપાસ, કંઠાળ, તેલ ધરે ચાવે તંબોળ.
 ધરે શરીરે ડગલી શાલ, ફોટે ગરીબ તણા પગ ગાલ;
 ઘટે દિવસ ઘણી મોટી રાત, તનમાં જોર મળે ભલી ભાત.
 ઉનાળે ઊંડાં જળ જાય, નદી સરોવર જળ સુકાય;
 પામે વનસ્પતિ સૌ પાન, કેસડાં રૂડાં ગુણવાન.
 સારા હોજ પુવારા બાગ, પ્યારા ચંદન પંખા લાગ;
 બોલે કોયલ મીઠા બોલ, તાપ પડે તે તો વણતોલ.
 ચોમાસું તો ખાસું ખૂબ, દીસે દુનિયા ડૂબાડૂબ;
 લોક ઉચારે રાગ મલાર, ખેતર વાવે ખેતીકાર.
 ચંપા ચંપેલી જૂઠ્ઠી જાય, ફૂલ ગુલાબ ભલાં પુલાય;
 છત્રી ચોમાસે સુખ માટ, ચાખડીઓ હાંડોળા ખાટ.

દલપતરામ

પાઠ ૧૮ મો. રીંછની વાત

ચાલો, હું તમને રીંછની એક વાત કહું. એક
 મદારી રીંછ લઈ ધર્મશાળામાં ઊતર્યો. રીંછને
 યોગાનમાં બાંત્રી તે વાળુ કરવા બેઠો. ધર્મશાળાને
 ઉપલે માળ કોઈ માણસ રહેતો હતો. ત્યાં દીવો

બળતો હતો, અને ત્રણ છોકરાં રમતાં હતાં. ચોગાનમાં બહુ વાર બેસી રીંછ કંટાળ્યું. મદારીએ તેને બરાબર બાંધ્યું નહોતું તેથી જરા જોર કરતાં તેની સાંકળ છૂટી ગઈ. હવે તેણે તો ધર્મશાળાના દાદરા પર ચડવા માંડ્યું.

ઉપર જઈ તેણે બારણાને ધક્કો માર્યો. બારણું ફડાક ઊઘડી ગયું, અને રીંછ ચોરડામાં દાખલ થયું. પહેલાં તો છોકરાં બીધાં અને ખૂણામાં ભરાઈ ગયાં. પણ રીંછે તે બધાંને એક પછી એક શોધી કાઢ્યાં. હવે તો છોકરાંની બીક ભાંગી ગઈ. તેમણે હવે રીંછ જોડે રમવા માંડ્યું. બંદૂકની પેઠે ખભે લાકડીઓ મૂકી તેમણે ‘સિપાઈ, સિપાઈ’ રમવા માંડ્યું. તેમણે રીંછને પણ એક લાકડી આપી. તેમની પેઠે તેણે પણ તે ખભે મૂકી. પછી આખા ચોરડામાં તેમણે કૂચ કરવા માંડી.

છોકરાંની મા બહાર ગઈ હતી તે એટલામાં પાછી આવી. બારણું ઊઘાડી અંદર આવી. રીંછને જોતાં તો તેણે કાળજી ફફડી ગયું. પણ એટલામાં સૌથી નાના છોકરાએ આવી કહ્યું, “બા, બા, અમે ‘સિપાઈ, સિપાઈ’ રમીએ છીએ.” એટલામાં મદારી રીંછ શોધવા આવ્યો, અને રીંછને નીચે લઈ ગયો.

પાઠ ૧૯ મો. હાથીની વાતો

(૧)

એક હાથી સાંજે તળાવે પાણી પીવા જતો હતો. રસ્તે દરજની દુકાન આવી. હાથીને ભાવત દરજ જોડે કાંઈ વાત કરતો હતો. હાથીએ દુકાનની બારીમાં પોતાની સૂંઢ નાંખી. દરજએ તેને કેળાં આપ્યાં.

બીજે દહાડે પણ હાથીએ દરજની બારીમાં સૂંઢ નાંખી. દરજએ તેને કાંઈ ખાવાનું આપ્યું. રોજ સાંજે પાણી પીવા જતાં હાથી દરજની બારીમાં સૂંઢ ધરે અને દરજ રોજ તેને કાંઈ ખાવાનું આપે.

એક દિવસ દરજ બહુ કામમાં હતો. ગામમાં લગનરારા ચાલતી હતી અને તેને બહુ લૂગડાં શીવવાનાં હતાં. હાથીએ રોજની પેઠે બારીમાં સૂંઢ ઘાલી. દરજએ તેને કાંઈ ખાવાનું ન આપ્યું પણ તેની સૂંઢમાં સોય ઘોંચી, હાથીએ એકદમ સૂંઢ ખેંચી લીધી.

હવે હાથીએ શું કર્યું ? પાણી પી રહ્યા પછી તેણે સૂંઢમાં પાણી ભરી રાખ્યું. પછી દરજની દુકાન આવી એટલે તેણે તેમાં જોરથી તે પાણી છાંટ્યું. દરજનાં બધાં લૂગડાં ખરાબ થઈ ગયાં.

(૩૫)

(૨)

એકવાર એક હાથી તોફાને ચડ્યો. હાથી-ખાનામાંથી તે સાંકળ તોડી નાઠો. જે તેની અડફેટમાં આવે તેને સૂંઢના સપાટા મારતો, ચીસો પાડતો, તે ગામમાં દોડ્યો. બધા લોક ખીને આમનેમ નાસવા લાગ્યા. હાથી દોડતો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં એક નાનું છોકરું રમતું હતું. આસપાસ ઊભેલા લોકોએ બહુયે ખૂબો પાડી પણ તે છોકરું ખસ્યું નહિ.

છોકરાની પાસે આવ્યો એટલે પેલો ગાંડો હાથી દોડતો ઊભો રહ્યો. પોતાની સૂંઢથી તે છોકરાને બાજૂ પર મૂકીને તે આગળ દોડ્યો. એ છોકરું તેના માવતનું હતું અને તેણે તેને ઝટ ઓળખ્યું.

હાથી બહુ હોશિયાર માણી છે. લંકામાં લોકો તેને પાળે છે અને તેની પાસે મજૂરી કરાવે છે. તેને તેઓ ભારે લાકડાં સીંચવાનું કામ સોંપે છે. તે બહુ સારી રીતે લાકડાં ગોઠવી દે છે. એની સૂંઢ વડે એ ભોંય પરથી બેઆની જેવડી નાની ચીજ પણ ઉપાડી શકે છે.

પાઠ ૨૦ મો. પ્રામાણિક છોકરો

ન+દ+ર=ન્દ્ર.   નરેન્દ્ર   શ+વ=શ્વ.   ઇશ્વર

એક માણસ જમફળની ટોપલી માથે લઈ ખજરમાં જતો હતો. રસ્તે ચાલતાં તેની ટોપલી-માંથી ત્રણચાર જમફળ નીચે પડી ગયાં. તે માણસને તેની ખજર ન પડી. તે તો આગળ ચાલ્યો જતો હતો.

શિવશંકર નામના એક નાના છોકરાએ ટોપલી-માંથી જમફળ પડતાં જોયાં. તેણે તે જમફળ વીણી લીધાં, અને ટોપલાવાળાને ખૂબ પાડી કહ્યું, “ઓ ભાઈ! ઓ ભાઈ! જરા ઊભા રહો. તમારી ટોપલી-માંથી આ જમફળ પડી ગયાં તે લો.” એમ કહી તે છોકરાએ તે માણસને જમફળ આપી દીધાં.

નરેન્દ્ર નામનો એક છોકરો ઊભો ઊભો આ ખનાવ જોતો હતો. પેલો માણસ ગયો એટલે તે શિવશંકર પાસે આવ્યો અને કહ્યું, “તેં શું કામ ટોપલીવાળાને જમફળ આપી દીધાં? એને તો તે પડી ગયાની ખબરે નહોતી. તારી જગાએ હું હોત તો જમફળ કદી પાછાં ન આપત.” પેલા છોકરાએ કહ્યું, “આપણાથી એ જમફળ કેમ લેવાય? એ કંઈ

(૩૭)

આપણાં હતાં ? મારા બાપાજીએ મને કહ્યું છે કે જે ચીજ આપણી ન હોય તે પૂછ્યા વગર લઈએ તો ચોરી કરી કહેવાય. ચોરી કરીએ તો ઇશ્વર આપણને શિક્ષા કરે, અને આપણું લઘુ ન થાય.” નરેન્દ્રે કહ્યું, “પણ તે જમફળ લીધાં છે એ પેલો માણસ કંઈ જાણતો હતો ? જમફળ ભોંય પર પડ્યા પછી કંઈ એનાં હતાં ?”

શિવશંકરે કહ્યું, “ભોંય પર પડ્યાં એટલે શું તે મારાં થયાં ? જે ચીજ આપણી ન હોય તે લઈએ એટલે ચોરી જ કરી કહેવાય.”

નરેન્દ્રના બાપા ત્યાં થઈ જતા હતા, તેમણે આ છોકરાઓ વચ્ચે થયેલી વાત સાંભળી. તેમણે શિવશંકરને શાબાશી આપી કહ્યું, “શિવશંકર, તે બહુ સારું કામ કર્યું, તારી રીત મને બહુ ગમી. તું તારી સચ્ચાઈની ટેવ છોડીશ નહિ તો બહુ સુખી થઈશ.” પછી નરેન્દ્ર તરફ ફરી તેમણે કહ્યું, “નરેન્દ્ર, શિવશંકર કહે છે તે ખરું છે. શિવશંકરે જમફળ લીધાં એ વાત તે માણસે ન જાણી, પણ ઇશ્વર કંઈ જાણ્યા વગર રહેવાનો છે ? ચોરી કરી જમફળ ખાવાં તેના કરતાં જમફળ ન ખાવાં એ વધારે સારું છે. નરેન્દ્ર, તું આ છોકરા જેવો પ્રામાણિક થવા મથજે. ધરમાંથી પણ કંઈની

પેન, પેનસિલ કે કંઈ ચીજ છાનીમાની લેવી નહિ.
પારણી ચીજ છાનીમાની લઈએ તો ચોરી કરી
કહેવાય. ચોરી કરીએ તો ઈશ્વર ગુસ્સે થાય.”

પાઠ ૨૧ મો. સોખત તેવી અસર-ભાગ ૧

ઉમંગ દુઃખ આફસ ભંડાર વાસ્તુ

રમણસાલ શેડે પોતાના છોકરા કાન્તિને કેટલાક
ખરાબ છોકરાઓ જોડે રમતો દીડો. તે છોકરાઓ
ગાળો બોલતા હતા, અને રસ્તા પર જતાં આવતાં
માણસોની મજાક કરતા હતા. પહેલાં કાન્તિ બહુ
સારો હતો. તે રોજ પોતાના પાઠ ધ્યાન આપીને
કરી જતો. વર્ગમાં એનો નંબર ઊંચો રહેતો. ઘરમાં
પણ તે તેની બાને ઘરના કામમાં મદદ કરતો. તેની
બાબોલાવતી કે તરત તે હસતે મોઢે તેની પાસે જતો
અને તેને જે કામ કરવાનું કહે તે ઉમંગથી કરતો.
પણ હમણાં તે બગડ્યો હતો. તે બરાબર ભણતો
નહિ અને ઘરમાં કામ પણ બરાબર કરતો નહિ.
એની એવી રીતભાતથી એની બાને બહુ દુઃખ થતું
હતું. તેના બગડવાનું કારણ હવે તેના બાપને

(૩૬)

સમજાયું. ખરાબ છોકરાઓ જોડે રમતો જોઈ તેના બાપને ઘણી દિલગીરી થઈ. પણ તે વખતે તો તે કંઈ બોલ્યા નહિ.

બીજે દહાડે રમણલાલ બજારમાંથી છ આડૂસની કેરીઓ લઈ આવ્યા અને તેમણે તે કાન્તિને આપી. કાન્તિ તો ખુશખુશ થઈ ગયો. કેરીઓ આપતાં રમણલાલે કહ્યું, “કાન્તિભાઈ, એ કેરીઓ જરા કાચી છે. તેમને બેચાર દિવસ રહેવા દેજે એટલે તે ખરાબર પાકી જશે.” કાન્તિએ તે કેરીઓને એક છાબડીમાં ભરી તે છાબડીને ભંડારમાં મૂકી. કાન્તિ છાબડીને ભંડારમાં મૂકતો હતો તે વખતે તેના બાપા ત્યાં આવ્યા, અને એક કોહી ગયેલી કેરી પેલી કેરીઓ જોડે મૂકી. કાન્તિએ કહ્યું, “બાપાજી, આ તો કોહેલી છે. એ આ સારી કેરીઓને બગાડશે.” રમણલાલે કહ્યું, “તું શું એમ ધારે છે? આ સારી કેરીઓ વધારે છે તે આ એક ખરાબ કેરીને શું નહિ સુધારે?” એમ કહી તેમણે ભંડારનું બારણું વાસ્યું.

પાઠ ૨૨ મો. સોખત તેવી અસર ભાગ-૨

દિવસ

શિખામણ

ચાર દિવસ પછી રમણલાલ શેઠે કાન્તિને પેલી કેરીઓ બહાર કાઢવા કહ્યું. છાબડી બહાર કાઢી તો બધે ગંધ ગંધ થઈ રહી. માથું ફાટી જાય એવી ખરાબ વાસ આવવા લાગી. બધી કેરીઓ કાઢી ગયેલી તેમણે જોઈ. આંખમાં આંસુ સાથે કાન્તિ બોલી ઊઠ્યો, “બાપાજી, મેં નહોતું કહ્યું કે કાઢેલી કેરી સારી કેરીઓને ખગાડશે? જુઓ! આ બધી કેરીઓ સડી ગઈ છે.” રમણલાલે કહ્યું, “તો ભાઈ, મેં તને ઘણીવાર નથી કહ્યું કે ખરાબ છોકરાની સોખતથી તું ખરાબ થઈશ? છતાં તું મારું કહ્યું માનતો નથી. તો આ કેરીઓના દાખલા પરથી શિખામણ લેજે. જો તું ખરાબ છોકરાની સોખત રાખીશ, તો તું ખરાબ થઈશ.” કાન્તિ આ શિખામણ કદી ભૂલ્યો નહિ. એના ખરાબ ભાઈબંધો એને રમવા બોલાવતા ત્યારે પેલી કેરીની વાત એને યાદ આવતી અને તેથી એ તેમની જોડે રમવા જવાની ના પાડતો.

(૪૧)

પાઠ ૨૩ મો. સંગરંગ

છંદ

ઘાટ

સહવાસ

(૭૪૫)

જેને જેવો સંગ, રંગ બહુ તેવો ગ્રેસે;
જેને જેવો સંગ, ગુણ તેવા તે લેશે.
જેને જેવો સંગ, છંદ તેવે તે ચડશે;
જેને જેવો સંગ, ઘાટ તેવા બહુ ઘડશે.

સારે સંગે સારો થશે, ભૂંડાથી ભૂંડો બને;
સારા જનના સહવાસથી, જગમાં સૌ સારો મળે.

(સ્તુતિ)

પાઠ ૨૪ મો. બૂલો કૂતરો

ખોડંખતો પ્રાણી. સાથી વિનંતિ
દયામણું હિંમત હોશિયાર

મોતી નામના છોકરાને એની બાએ ટપાલમાં
કાગળ નાંખવા મોકલ્યો. કાગળ નાંખી તે પાછો
આવતો હતો, તેવામાં એક નાનો કૂતરો ખોડંખતો

ખોડંગતો તેની પાછળ આવવા લાગ્યો. એ કૂતરાને ખોડંગતો જોઈ મોતીને બહુ દયા આવી. બધાં પ્રાણી પર દયા રાખવી એવું તેની માથે તેને શીખવ્યું હતું, તેથી તેણે તેને પોતાની પાછળ આવવા દીધો. કોઈએ એ બીચારાને પથરો મારી લૂલો કર્યો હતો. તે બીચારાને કોઈ સાથી જોઈતો હતો.

મોતીએ ઘેર આવી પોતાની બાને એ કૂતરાની બધી વાત કહી. અને તેને પાળવાની રજા માગી. બધાં છોકરાં તે કૂતરાને જોવા ઘરની બહાર આવ્યાં. તેનું દયામણું મોઢું તથા મોટી દુઃખી આંખો જોઈ તેમની આંખમાં ઝળઝળિયાં આવ્યાં, તે કૂતરાને ઘરમાં લાવવા દેવા બધાં છોકરાંએ માને વિનંતિ કરી. માથે હા પાડી એટલે કૂતરાને ઘરમાં આણ્યો.

તે ભૂખ્યો હતો તેથી તેને થોડું ખાવાનું આપ્યું અને પીવાને પાણી આપ્યું. પછી એક ખૂણામાં તેને સૂવા માટે થોડુંક સૂકું ઘાસ પાથરી આપ્યું. થોડા દિવસમાં તે કૂતરો તદ્દન સારો થઈ ગયો. તેને આ ઘરનાં માયાળુ છોકરાં જોડે બહુ માયા બાઝી. છોકરાં જ્યાં જાય ત્યાં કૂતરો તેમની સંગાથે જતો, છોકરાંએ તેનું નામ 'ભૂરિયો' પાડ્યું.

છોકરાં નિશાળે જતાં ત્યારે તે તેમની સાથે જતો. કાંઈ ખરાબ છોકરાં તેમને હેરાન કરવા આવતાં તો ભૂરિયો ઘૂરછીને તેમને નસાડી મૂકતો. છોકરાં નિશાળમાં પેઠા પછી તે ઘેર આવતો. અને વાડામાં ઢોરની ચોષ્ટી કરતો. ઢોરને તે વાડા બહાર જવા દેતો નહિ. તે પાસે હોય ત્યારે તોફાની છોકરાં ઢોરને પથરા મારવાની હિંમત કરતાં નહિ.

ભૂરિયો ભલો હતો, એટલું જ નહિ પણ તે હોશિયારે ધણો હતો. એના શેઠ જે કંઈ શીખવે તે તે ઝડપે શીખી લેતો. મોતીએ તેને મોંમાં છત્રી કે લાકડી પકડી લઈ જવાનું શીખવ્યું હતું. વરસાદ પડતો હોય ત્યારે મોતીને માટે તે મોંમાં છત્રી લઈ જતો. સાંજના નિશાળ છૂટવાનો વખત થતો, ત્યારે છોકરાંની મા કહેતી, “ભૂરિયા! હવે છોકરાંને ઘેર લઈ આવ,” આ સાંભળી જણે તેનું કહ્યું સમજતો હોય તેમ ભૂરિયો તરત જ નિશાળ તરફ દોડતો.

(૪૪)

પાઠ રપ મો. સંપ ત્યાં જંપ

જુસ્સાવાળો

અવિચારી

અનુભવી

પારધી

જળ

રણિયામણા

કપૂતરનું એક ટોણું આકાશમાં ઊડતું જતું હતું. તેમનો સરદાર જુવાન, જુસ્સાવાળો પણ અવિચારી હતો. તે ધરડાંઓની શિખામણ માનતો નહોતો. ઊડતાં ઊડતાં રસ્તે તે કપૂતર ભૂખ્યાં થયાં. એવામાં જમીન પર તેમણે ચોખાના દાણા વેરાયેલા જોયા. બધાં કપૂતરે ત્યાં ઊતરી પડવાનો વિચાર કર્યો. તેમાં એકબે ધરડાં અને અનુભવી કપૂતર હતાં. તેમણે કહ્યું, “ભાઈઓ, તમે એ દાણા ખાવા ન જશો; ત્યાં પારધીએ જળ પાથરી છે અને તેમાં તમે પકડાઈ જશો.” પેલાં કપૂતરોએ એમનું કહ્યું માન્યું નહિ, અને તેઓ દાણા ખાવા નીચે ઊતર્યા.

જેવાં તે જમીન પર બેઠાં કે તરત જ તેમના પગ ત્યાં પાથરેલી જળમાં ભરાઈ ગયા. બધાં કપૂતર ગભરાયાં અને હવે શું કરવું એનો વિચાર કરવા લાગ્યાં. પેલાં ઘરડાં કપૂતરોએ કહ્યું, “તમે અમારું કહ્યું ન માન્યું તેથી તમારા પર આ દુઃખ આવ્યું. હવે જે તમારે આમાંથી છૂટવું હોય તો અમે કહીએ તેમ કરો. જુઓ, અમે અવાજ કરીએ કે તરત જ તમે બધાં એકસામટાં ઊડજો.” પછી પેલાં ઘરડાં કપૂતરોએ અવાજ કર્યો કે બધાં કપૂતર એકસામટાં ઊડ્યાં. તેમના એકસામટા બળથી જળના ખીલા જમીનમાંથી ઊખડી ગયા. આ રીતે જળ સાથે ઊડતાં ઊડતાં તેઓ કેટલેક દૂર ગયાં. જળ સાથે લઈ ઊડવાને લીધે તેમને થાક લાગ્યો હતો, તેથી તેઓ નીચે ઊતર્યા. અહીં જંગલમાં પેલાં ઘરડાં કપૂતરોનો ભાઈબંધ એક ઉંદર રહેતો હતો. ઘરડાં કપૂતરોએ તેને બોલાવ્યો. ઉંદરે ચોતાના ઝીણા દાંતથી પેલી જળ કાતરી નાંખી, એટલે બધાં કપૂતર છૂટાં થયાં.

કહેવત:—સંપ ત્યાં જ'પ; ઝાઝા હાથ રળિયામણા.

પાઠ રપ મો. દિવાળી

પર્વ

રોશની

ભાદરવો મહિનો પૂરો થાય એટલે ચોમાસું પૂરું થયું ગણાય. ભાદરવા પછી આસો મહિનો આવે. સારો પવિત્ર દહાડો પર્વ કહેવાય. એવો દહાડો સપરમો દહાડો પણ કહેવાય. આસો મહિનાના છેલ્લા ત્રણ દહાડા બહુ મોટા તહેવાર ગણાય છે. એ દિવસો ધનતેરશ, કાળીચાંદશ અને દિવાળી કહેવાય છે.

એ દિવસોમાં લોકો વહેલા જીઠી ઘર અને ઘરનાં આંગણાં સાફ કરે છે, અને અખીલ, ગુલાલ તથા જાતજાતના રંગોથી આંગણાંમાં સાથિયા અને જાતજાતનાં ચિત્ર પાડે છે. પછી મંદિરોમાં દર્શન કરવા જાય છે. એ દિવસોમાં સારુંસારું ખાવાનું કરે છે, અને સારાંસારાં લૂગડાં પહેરે છે. રાતે કોડિયાંમાં દીવા કરી ઘર આગળ મૂકી રોશની કરે છે. રાતે છોકરાં ફટાકડા અને બીજું દારૂખાનું ફેંડે છે. બધે ફટફટ એવો અવાજ સંભળાય છે, ને બાળકો બહુ હરખાય છે.

દિવાળીને દિવસે વર્ષ પૂરું થાય. દિવાળી પછીના દિવસથી નવું વર્ષ શરૂ થાય, તેથી એ

(૪૭)

દિવસ બેસતા વર્ષના દિવસ કહેવાય છે. કારતક મહિનો વર્ષનો પહેલો મહિનો છે. આસો મહિનો વર્ષનો છેલ્લો મહિનો છે.

દિવાળીના દહાડામાં ચોખ્ખાં ઘાયેલાં ખાદીનાં લૂગડાં પહેરવાં જોઈએ.

પાઠ ૨૭ મો. વણુકર

માણેકલાલ—નટવર, તેં ઘોતિયું પહેર્યું છે તે કેવી રીતે બને તે તું જાણે છે ?

નટવર—ના બાપાજી.

માણેકલાલ—રેંટિયાથી શું થાય છે તે તો તું જાણે છે ને ?

નટવર—હા બાપાજી. રેંટિયાથી રૂ કંતાય અને લાંબા સૂતરના તાંતણા થાય.

માણેકલાલ—એ સૂતરના તાંતણાથી આપણાં કપડાં વણાય,

નટવર—એ સૂતરના તાંતણા કોણ વણે ?

માણેકલાલ—સૂતરના તાંતણા વણી લૂગડાં બનાવે તે વણુકર કહેવાય. કપડાં કેમ વણાય તે તારે જોવું છે ?

નટવર—હા ખાપાજી.

માણેકલાલ—ચાલ ત્યારે, હું વણુકરવાડે જઈ છું.

માણેકલાલ નટવરને લઈ વણુકરવાડે ગયા. ભોંયમાં ખીલા દાટી એક માણસ તેની આસપાસ દોડી સૂતરના તાંતણા વીંટતો હતો.

નટવર—ખાપાજી, એ શું કરે છે ?

માણેકલાલ—એ તાણા બનાવે છે. આમ સૂતરના તારને લાંબા વાંટ્યા પછી તે એને સાળ પર ચડાવશે અને તેમાં આડા તાર નાંખી કપડું વણશે. આડા તાર વાણા કહેવાય.

પછી તેઓ વણુકરના ઘરમાં ગયા. ત્યાં ભોંય પર સાળ મૂકી હતી. ભોંયમાં ખાડો હતો તેમાં તેણે પગ રાખ્યા હતા. ખાડામાં તેના પગ નીચે પાવડી જેવું કાંઈ હતું. પાવડી દબાવતો એટલે તાણાના અર્ધા તાર ઉપર રહેતા અને અર્ધા નીચે જતા.

પછી સૂતરનું ભરેલું કોકડું લઈ તે એ છૂટા પડેલા તાર વચ્ચેથી આમથી તેમ ફેંકતો. ફેંકી રહ્યા પછી તે પાવડી છોડી દેતો. થોડી વારે તે એક લાકડાનો હાથો વણાયેલા ભાગ પર ઠોકતો. તેણે ઘણી મજનની ખાદી વણી હતી. વણતાં વણતાં તે ભજન ગાતો હતો. તેની બૈરી રેંઠિયો ફેરવતી હતી અને તેનાં છોકરાં કોકડાં ભરતાં હતાં. કુંટુંબનાં બધાં માણસો કાંઈ ને કાંઈ કામ કરતાં હતાં. તે બહુ સુખી જણાતાં હતાં.

ખેડૂત રૂં પકવે, આપણે બધાં કાંતીએ, અને વણકર કપડાં વણે તો આપણે જોડલું જોઈએ તેડલું કાપડ બનાવી શકીએ. આપણા દેશમાં બનેલાં એવાં કપડાં પહેરવાથી ખેડૂત, આપણે તથા વણકર સુખી થઈએ. પરદેશી કપડાં પહેરીએ તો આપણા વણકર દુઃખી થાય. માટે આપણે તો સ્વદેશી કાપડ જ વાપરવું જોઈએ.

સ્વદેશી સ્વરાજની ચાવી છે.

પાઠ ૨૮ મો. કેટલીક કુટેવો

ઘણાં છોકરાંને દાંતથી હાથની આંગળીઓના નખ કરડવાની કુટેવ હોય છે. જ્યારે જુઓ ત્યારે તેઓ નખ કરડતાં જ હોય. એમ કરવાથી આંગળીઓના નખ ઘણા કદરૂપા થઈ જાય છે. ઘણીવાર એમ નખ કરડતાં તે વધારે ઊખડી જાય તેા આંગળી પાકે છે.

કેટલાંક છોકરાં અંગૂઠો કે આંગળી મોંમાં ઘાલી ચૂસ્યા કરે છે. એ ટેવથી સામા માણસને કંટાળો આવે છે એટલું જ નહિ, પણ તેથી દાંત આગળ નીકળી આવે છે અને બગડે છે. કેટલાંક છોકરાં જ્યારે જુઓ ત્યારે નાકમાં આંગળી ઘાલી નાક ખોતર્યા કરે છે. આ પણ બહુ ખૂરી ટેવ છે. આખો દહાડો એમ નાક ખોતર્યા કરનારને બેઈ સામા માણસને કંટાળો આવે છે.

ઘણાં છોકરાંને વળી ચોપડીનાં પાનાં કે પહેરેલાં લૂગડાંના છેડા કરડવાની ટેવ હોય છે. આવાં છોકરાંની ચોપડીઓ બેશે તેા તે ખૂણેથી કરડી ખાધેલી હશે. તેમનાં પહેરણ કે બદનના છેડા કરડી ખાવાથી ટૂંકા થઈ ગયેલા હશે. આ કેવી ખરાબ ટેવ !

પથ્થરપાટી પર કાંઈ લખેલું હોય તે ભૂંસી બીજું કાંઈ લખવાનું હોય ત્યારે તેને ઓકરાંઓ મોંના થૂંકથી સાફ કરે છે. આ બહુ જ ગંદી ટેવ છે. હમેશાં એક નાની ડબલીમાં ભીનો કકડો રાખી મૂકવો, અથવા વર્ગમાં પાણીનું કાંઈ વાસણ રાખી મૂકવું કે જેથી પથ્થરપાટી ઘાતાં અડચણ ન પડે. ઓકરાંઓ, તમે આવી ગંદી ટેવ કદી પડવા દેશો નહિ.

પથ્થરપાટી ઘાઈ હોય તેને ઘણાં ઓકરાં પહેરેલાં લૂગડાંથી સાફ કરે છે. એવાં ઓકરાંનાં પહેરણ કે બદનની બાંય બહુ જ મેલી હોય છે.

કેટલાંક ઓકરાંનાકને નર્સીકી સાફ રાખતાં નથી. તેમના નાકમાં હમેશાં લીંટ લટક્યા કરે છે. આવાં ઓકરાં કેવાં ગંદાં લાગે! એવાં ઓકરાં પાસે બેસવાનું કે વાત કરવાનું કોઈને ન ગમે. ઘણીવાર નાકમાં બહુ લીંટ આવે છે ત્યારે તેઓ પહેરેલાં લૂગડાંની બાંયથી તે લૂછી નાંખે છે. આ કેવી ગંદી ટેવ! છીંક આવે છે ત્યારે પણ તેઓ એમ જ કરે છે. આવાં ગંદાં ઓકરાંનાં બદન કે પહેરણની બાંયો બહુ જ ગંદી હોય છે. નાક હમેશાં નર્સીકી સાફ રાખવું જોઈએ. નાક તથા મોં સાફ કરવા માટે હમેશાં પોતાની પાસે રૂમાલ રાખવો જોઈએ,

(૫૨)

કેટલાંક છોકરાં ઘરમાં ગમે ત્યાં થૂંકે છે તથા નાક નસીંકે છે. એમ કરવાથી ઘર કેવું ગંદું થાય ! ચોકડી કે મોરીમાં નાક નસીંક્યા પછી કે ગળફા કાઢ્યા પછી લોકો પાણીથી તે ઘોઈ નાંખતા નથી. આથી આખો દહાડો ચીકણા ગળફા ત્યાં ચોંટી રહે છે. એ જોવાથી કેવી ચીતરી ચરે !

બેર, નારંગી કે શેરડી જેવી કાંઈ પણ ખાવાની ચીજ ખાઓ, તો તેનાં છોડાં, કૂચા કે ઠગિયા કદી ઘરમાં ગમે ત્યાં નાંખવાં નહિ. તે બધાંને એક ટોપલીમાં નાંખી બહાર ફેંકી દેવાં.

કાગળના કકડા ગમે ત્યાં નાંખો નહિ. તેમને એક ટોપલીમાં નાંખો. તમારાં લૂગડાં ઘરમાં ગમે ત્યાં ફેંકો નહિ. તેમને હમેશાં ખીંટી પર મૂકો. પહેરવાનાં લૂગડાં ઘરમાં ગમે ત્યાં ફેંકીએ તો મેલાં થાય એટલું જ નહિ, પણ તેમ કરવાથી ઘર ગંદું દેખાય. તમારાં ઘર તથા આંગણાંને ખૂબ સાફ રાખો.

આ બધી ગંદી ટેવો સંભાળ રાખીએ તો સહેલથી કાઢી શકાય એમ છે. પણ જો એ બાબતમાં બેદરકાર રહીએ તો એ ટેવો એવી સનજડ અને પાકી થઈ જાય છે, કે પાછળથી ગમે તેટલી મહેનત કરીએ તોપણ ટળે નહિ. માટે ખૂબ કાળજી રાખી નાનપણથી જ એવી ગંદી ટેવો પડવા દેવી નહિ,

(૫૩)

પાઠ ૨૬ મો. પ્રાર્થના

(ગજલ)

પ્રભુ નમીચે પૂરી પ્રીતે,
સુખી કર તું સુખી કર તું;
સ્તુતિ કરીચે રૂંડી રીતે,
સુખી કર તું સુખી કર તું. ૧
બનાવી તેં બધી દુનિયા,
બનાવ્યા તેં ઊંડા દરિયા;
સૂરજ ને ચંદ્ર ઝગમગિયા,
સુખી કર તું સુખી કર તું. ૨
વળી આકાશમાં તારા,
ધણે ઊંચે જ ફરનારા;
બનાવ્યા તેં પ્રભુ પ્યારા,
સુખી કર તું સુખી કર તું. ૩
જગત આખા ઉપર તારી,
નજર ફરતી રહે ન્યારી;
અમારાં કામ જોનારી,
સુખી કર તું સુખી કર તું. ૪
બધાંચે પાપ બાળી દે;
વળી બુદ્ધિ રૂપાળી દે;
નમીચે હાથ જોડીને,
સુખી કર તું સુખી કર તું. ૫

પાઠ ૩૦ મો. લુહારની દુકાને-ભાગ ૧

ધમણ

તણખા

ગુરુજી—ચાલો છોકરાઓ, આજે આપણે
લુહારની દુકાન જોવા જઈએ.

(લુહારની દુકાન આગળ આવી પહોંચે છે.)

પિરોજશાહ—ગુરુજી પેલું લાલ લાલ શું છે ?

ગુરુજી—પિરોજ, એ લોહું છે.

પિરોજશાહ—ગુરુજી, લોહું આવું લાલ લાલ
કયાં હોય છે ? એ તો કાળું હોય છે,

ગુરુજી—લોહાને ખૂબ તપાવે ત્યારે તે લાલ થઈ જાય છે.

ચીમનલાલ—ગુરુજી, જુઓ તો ખરા ! પેલો દેવતા કેવો બળે છે ! એમાંથી તણુખા કેવા ઊડે છે ! પેલું નાનું મોટું થાય છે તે શું છે ?

ગુરુજી—ચીમનભાઈ, એ ધમણ કહેવાય. હુહાર આ વાંસડો ઊંચો નીચો કરે છે, ત્યારે તેમાં પહેલાં હવા ભરાય છે, અને પછી તે હવા દબાઈ પેલી ભૂંગળીમાં થઈ આ દેવતામાં આવે છે.

રતનલાલ—ગુરુજી, દેવતામાં હવા શું કામ પસાર કરતા હશે ?

ગુરુજી—હવા વગર કંઈ ચીજ બળે નહિ. આપણે ઘેર ચૂલામાં લાકડાં કેવાં પોતાં પોતાં ચૂકે છે ? લાકડાં એમ પોતાં ન ગોઠવે તો અંદર હવા જાય નહિ, અને લાકડાં સળગે નહિ. જ્યારે લાકડાં બરાબર બળતાં નથી અને ધુમાડો થાય છે ત્યારે ભૂંગળી વડે ફૂકવું પડે છે કે પંખાથી પવન નાખવો પડે છે. ધમણ ચલાવે છે ત્યારે દેવતા કેવો બળે છે ! પેલો અવાજ થાય છે તે ધમણમાંથી આવતા પવનનો છે. તે કેવો ફરફર કરતો આવે છે !

પાઠ ૩૧ મો. લુહારની દુકાને-ભાગ ૨

એરણ

છીણી

વલે

પિરોજશાહ—ગુરુજી, લોઢાને શું કામ તપાવતા હશે ?

ગુરુજી—પિરોજશાહ, લુહાર શું કરે છે તે જ્ઞેયું ? તપીને લાલ થયેલા લોઢા પર તે જોરથી હથોડા મારે છે. એ લોઢાને હથોડાથી ટીપે છે એથી શું થાય છે ?

પિરોજશાહ—ટીપવાથી લોઢું દબાય છે, અને પહોળું ને લાંબું થાય છે.

ગુરુજી—ટીપવાથી એમ આકાર બદલાય ત્યારે તે ઘડાયું કહેવાય. લુહાર હથોડાથી લોઢું ઘડે છે. લોઢું તપાવ્યું ન હોય તો ન ઘડાય. ઠંડા લોઢા પર હથોડા મારે તો તે તૂટી જાય, પણ ઘડાય નહિ.

ચીમનલાલ—ગુરુજી, ઠંડું લોઢું કેમ ન ઘડાય અને તપાવેલું કેમ ઘડાય ?

ગુરુજી—ઠંડું લોઢું કઠણ હોય છે. તપાવવાથી તે પોચું થાય છે, એટલે ઘડાય છે.

રતનલાલ—ગુરુજી, જેની પર ચૂકી લોઢાને ઘડે છે તે શું કહેવાય ?

ગુરુજી—એનું નામ એરણુ છે. એ ઘણી મજબૂત હોય છે. ગમે તેટલા જોરથી હથોડા વાગે પણ એ ભાંગી જતી નથી. એની પીઠ કેવી મેજ જેવી છે ! એરણુની એક બાજુ પેલો ગોળ હાથો જોયો કે ? લોહું વાળવું હોય છે, ત્યારે લુહાર તેની પર મૂકી હથોડા મારે છે. જુઓ, હવે લુહાર પેલો સળિયો કાપે છે.

પિરોજશાહ—ગુરુજી, જેનાથી સળિયો કાપે છે તે શું કહેવાય ?

ગુરુજી—એ છીણી કહેવાય. સળિયા પર છીણી મૂકી પછી તે છીણી પર હથોડા મારે છે. જુઓ ત્યારે, લોહું તપાવવાનો આ ચૂલો છે, તે ભઠ્ઠી કહેવાય. પેલી ધમણ કહેવાય. જુઓ, અહીં કેટલા બધા હથોડા છે ! કોઈ નાના છે તો કોઈ મોટા છે. તપેલા લોહાને લુહાર સાણસીથી પકડી બહાર કાઢે છે, અને એરણુ પર મૂકી હથોડાના ઘા મારી ઘડે છે. લોહાને વાળવું હોય તો પેલા ગોળ હાથો પર મૂકી ઘડે છે. લોહું કાપવું હોય તો પેલી છીણીથી કાપે છે. લોહામાં કાચું પાડવું હોય તો પેલા ખીસાથી પાડે છે.

પિરોજશાહ—ગુરુજી, આ દુકાનમાં તો બહુ તાપ લાગે છે. ઉનાળામાં લુહારની શી વસ્તે થતી હશે !

પાઠ ઉર મો. ધાતુઓ

તાંબાકૂંડી   ઘરેણાં   સાંકળાં
ત+ત=ત.   પિત્તળ

આ લોહું છે. ચાકુનાં પાનાં, કાતર, ખીસા, સાંકળ, સળિયા, કઠેરા એ બધી ચીજો લોહાની થાય છે. સોય પણ લોહાની હોય છે. સાણસી તથા તવી પણ લોહાનાં બને છે. લોહું બહુ કઠણ પદાર્થ છે. આ પથરો ભોંય પર નાંખી જુઓ. કેવો અવાજ થયો? હવે આ લોહાનું પતરું ભોંય પર નાંખો. હવે કેવો અવાજ થાય છે? પથ્થરનો તો ‘ઠબ્’ એવો અવાજ થાય છે. પણ આ લોહાના પતરાનો તો ‘ખણખણ’ એવો અવાજ થાય છે. લોહાના જડા અને પાતળા સળિયા થાય છે. પથ્થર કે માટીના એવા સળિયા થતા નથી.

જુઓ, આ શું છે તે તમે જાણો છો? એ પીતળ છે. આપણા ઘરમાં લોહા, લોટીઓ, થાળી અને વાડકા હોય છે તે પીતળનાં હોય છે. પીતળનો રંગ કેવો છે? પીતળનો રંગ પીળો છે. પીતળને ટીપી તેનું પતરું બનાવાય છે. પથ્થર કે માટીને ટીપવાથી તેનાં પતરાં બનતાં નથી. પીતળનાં વાસણને માંજીને સાફ ન રાખે તો કાળાં થઈ જાય.

એમને માંજે તો જ ઊજળાં અને થળકતાં રહે.
પીતળનું વાસણ ભોંય પર પડે છે ત્યારે ખણ્ણ
અવાજ થાય છે.

આ લોટો તો રાતા રંગનો છે. એ શેનો હશે ?
એ તાંબાનો છે. તાંબું રંગે લાલ હોય છે. તાંબા-
ફૂંડીઓ અને કથરોટો તાંબાની થાય છે. તાંબાનાં
પણ પતરાં અને તાર થાય છે. એ પણ ભોંય પર
પડે છે ત્યારે ખણ્ણ એમ અવાજ થાય છે.

આ વીંટી સોનાની છે. બૈરાં સોનાની બંગડીઓ
પહેરે છે. સોનાનાં બીજાં પણ ધરેણાં થાય છે.
સોનાનાં પાતળાં પતરાં અને તાર થાય છે. એનો
પણ સારો અવાજ થાય છે. ચાંદી રંગે ઘોળી
છે. એનાં પણ ધરેણાં થાય છે. બૈરાંઓ પગે સાંકળાં
પહેરે છે તે ચાંદીનાં બને છે.

લોહું, પીતળ, તાંબું, સોનું, ચાંદી, સીસું,
કલાઈ એ બધા પદાર્થ ધાતુ કહેવાય છે. લોહું ધાતુ
છે. પીતળ પણ ધાતુ છે અને ચાંદી પણ ધાતુ છે.
ટીપવાથી જેના તાર અને પતરાં થાય તેવા
પદાર્થ ધાતુ કહેવાય.

આ મેલા રંગની ભારે ધાતુ છે. એ શું છે ?
એ સીસું છે. એને કાગળ પર ધસો. શું થાય છે ?

એનાથી કાગળ પર કાળો લીટિ થાય છે. હવે એને. ચાકુથી કાપો; એ કપાય છે કે? હા જી, એ કપાય છે. એ ભારે છે પણ પોચી છે. આ સફેદ ધાતુ કલાઈ છે. પીતળ અને તાંબાનાં વાસણુને ઊનાં કરી તેની પર કલાઈ ચડાવે છે, ત્યારે તે ધોળાં થઈ જાય છે. કલાઈ ચડાવેલાં વાસણુને કાટ ચડતો નથી.

પાઠ ૩૩ મો. સિક્કા

ચળકતો ઝાંખો ઢબુ નિકલ

આ પાઈ છે. એનો આકાર કેવો છે? એ ગોળ છે. એ શેની બનેલી છે? એ તાંબાની બનેલી છે.

આ પૈસો છે. એનો આકાર કેવો છે? એનો આકાર પણ ગોળ છે. એ શેનો બનેલો છે? એ તાંબાનો બનેલો છે. તાંબુ શું છે? તાંબુ એ ધાતુ છે. એનો રંગ કેવો છે? એનો રંગ રાતો છે. નવો પૈસો ચળકતો અને ચોખ્ખો હોય છે. જૂનો થાય છે ત્યારે તે ઝાંખો અને મેલો થઈ જાય છે. એક પૈસાની ત્રણ પાઈ આવે. ત્રણ પાઈનો પૈસો થાય.

આ ઢબુ છે. ઢબુ કોઈને આપીએ, તો તે આપણને બે પૈસા આપે. બે પૈસાનો ઢબુ થાય. ઢબુના પૈસા કેટલા? કેટલા પૈસાનો ઢબુ થાય?

આ આની છે. એનો રંગ કેવો છે? એનો રંગ ઘોળો છે. એ પૈસા જેવી ગોળ છે? ના જી, એની કાર પૈસા જેવી ગોળ નથી, પણ વાંકીચૂંકી છે. આની મોટી કે પૈસો મોટો? જી, પૈસો મોટો. એક આનીના ચાર પૈસા આવે. ચાર પૈસાની આની થાય. આનીના પૈસા કેટલા થાય? આનીના પૈસા ચાર થાય. આની શેની બનેલી છે? આની 'નિકલ' નામની ધાતુની બનેલી છે. નિકલ એ ઘોળી ધાતુ છે.

આ બેઆની છે. એ પણ ઘોળી છે. એ કેવી નાની છે! એ ગોળ છે. એ પાઈના જેટલી નાની છે, પણ ઘોળી છે. બેઆનીની આનીઓ બે આવે, અને પૈસા આઠ આવે. આ બેઆની ચાંદીની છે. તમે ચાંદી જોઈ છે કે? હા જી, મેં ચાંદી જોઈ છે. તેનો રંગ કેવો હોય છે? તેનો રંગ ઘોળો હોય છે. તે પડે છે ત્યારે કેવી ખખડે છે! જુઓ, આ પણ બેઆની છે. એ ગોળ છે? ના જી, એ ગોળ નથી. એ ચોખંડી છે. આની પેઠે એ પણ નિકલની છે.

આ પાવલી છે. એ ચાંદીની છે. પાવલીની ચાર આનીઓ આવે. પાવલીના પૈસા સોળ આવે એક આનીના પૈસા ચાર આવે, તો ચાર આનીન કેટલા પૈસા આવે? ચાર આનીના સોળ પૈસા આવે

આ પણ પાવલી છે. એ નિકલની છે. એનો આકાર આની જેવો છે. પણ એ મોટી છે. પાવલીના બેઆના બે આવે, અને આની ચાર આવે.

આ અર્ધા રૂપિયો છે. એ ચાંદીનો છે. એ પૈસા જેવો છે, પણ ઘોળો છે. અર્ધા રૂપિયાની પાવલીઓ બે આવે. એની બેઆની ચાર આવે. એની આની આઠ આવે ને એના પૈસા બત્રીસ આવે.

આ રૂપિયો છે. એ પણ ચાંદીનો છે, એના અર્ધા રૂપિયા બે આવે. એની પાવલી ચાર આવે. એની બેઆની આઠ આવે. એની આની સોળ આવે. અને એના પૈસા ચોસઠ આવે. ચાંદીની પાવલી, અડધા અને રૂપિયાને ધાર પર કાંગરી હોય છે. પાઈ, પૈસા કે ઢબુને એવી કાંગરી હોતી નથી.

૩ પાઈનો પૈસો.

૨ પૈસાનો ઢબુ.

૪ પૈસાનો આનો.

૨ આનાની બેઆની.

૪ આનાની પાવલી.

૮ આનાનો અર્ધો.

૧૬ આનાનો રૂપિયો.

પાઠ કેંઠ મો. પરગળુ દિનકર
ધર્મશાળા હમેશાં તૈયાર

દિનકર ઘણો ભલો છોકરો હતો. તે સૌનું કામ કરતો. ઘરમાં તે તેની બહેન સુશીલાને તેના કામમાં મદદ કરતો. સુશીલા કૂવેથી પાણી ભરી આવતી હોય તો તેનો ઘડો તે ઉપાડવા લાગતો. તે કામ કરતી હોય અને પોતે પાઠ કરી રહ્યા હોય તો તેની પાસે બેસી સારીસારી વાતો કરી તે તેને ખુશ

(૬૪)

કરતો. એની બા કે બીજું કોઈ કંઈ ખાવાનું આપે
તો પોતાની બહેનને તેમાંથી આપ્યા વગર તે ખાતો
નહિ. તેની પર તેને બહુ વહાલ હતું. તેની મા કે
બાપ જે કાંઈ કામ કરવાનું કહે તે તે ઉમંગથી
હસતે મોંઢે કરી નાંખતો. રસ્તામાં પથ્થર કે કાચ
પડ્યા હોય તો દિનકર આંધે નાંખી દેતો કે જેથી તે
કોઈને વાગે નહિ.

એક દિવસ દિનકર તેના ભાઈબંધો જોડ
રમતો હતો, ત્યાં એક આંધળો માણસ આવ્યો.

(૬૫)

તેણે પૂછ્યું, ‘ભાઈ, ધર્મશાળા ક્યાં છે ?’ દિનકર રમવાનું છોડી તેને ધર્મશાળા સુધી દોરી ગયો. એકવાર દિનકર આગગાડીમાં બેસી સુરત જતો હતો. તેના ડબ્બામાં દસ માણસ થઈ ગયાં હતાં. તેવામાં એક ડોસો તેના ડબ્બામાં આવ્યો. બેસવાની જગા ન હોવાથી તે ઊભો રહ્યો. દિનકરે ઊઠી તેને પોતાની જગા ઉપર બેસાડ્યો અને પોતે ઊભો રહ્યો.

ઘરડાં તથા નબળાં માણસોને તેમજ બૈરાંઓને દિનકર હમેશાં મદદ કરતો હતો. તેનું મોં હમેશાં હસતું રહેતું. બધા લોક દિનકર પર વહાલ રાખતા અને તેના પરગણુપણાનાં વખાણ કરતા. છોકરાઓ તમે દિનકર જેવા થાઓ. બીજાને મદદ કરવા હમેશાં તૈયાર રહેઓ.

પાઠ ૩૫ મો. ચોખખાઈ

અમારા પાડોશી અજીતરાયકાકાના છોકરા નરહરિને આખા શરીરે લૂખસ અને ખસ થઈ હતી. તેના પિતા તેને દવાખાને લઈ જતા હતા. હું પણ મારા બાપની રજા લઈ નરહરિ જોડે દવાખાને ગયો. દાકતર હરિપ્રસાદે નરહરિનું આખું શરીર તપાસ્યું, જુદેજુદે ઢેકાણે પેટ દબાવ્યું અને પેટ પર હથેળી પહોળી મૂકી ઉપર ટકોરા મારી જોયા.

દાકતર—નરહરિ, તને કબજિયાત છે. તને દસ્ત સાફ આવતો નથી. અને એથી જ તારું લોહી બગડ્યું છે, અને તને ખસ લૂખસ થઈ છે. દરરોજ વખતસર દિશાએ જવાથી શરીર સારું રહે છે. રોજ સવારના પહોરમાં પથારીમાંથી ઊઠીએ કે તરત દિશાએ જવાની ટેવ રાખવી. એ વાતમાં આળસ કે બેદરકારી રાખવી નહિ. આપણને રોગ થાય છે તેમાંના પોણા ભાગના કબજિયાતથી થાય છે.

અજીતરાય—દાકતર સાહેબ, તમે ખરું કહો છો. આ મારો નરહરિ સવારનો ઊઠે ત્યારથી લખોટી, ભમરડો કે પતંગ લઈને ફરે અને દિશાએ જાય નહિ. એ બેદરકારીને લીધે એને આંખે શરીરે ખસ થઈ છે અને ખૂબ હેરાન થઈ ગયો છે.

દાકતર—અને અલ્પતરાયલ, એના હાથનાં આંગળાં અને નખ જુઓ. ભાઈ નરહરિ, હાથ-પગ બહુ ચોખ્ખા રાખવા જોઈએ. દિશાએ જઈ આવ્યા પછી માટી કે સાબુથી હાથ ચોખ્ખા કરી ઘાઈ નાંખવા, અને ઘાયા પછી અંગૂઠાથી લૂછી નાંખવા. વળી નહાતી વખતે માથે એમ ને એમ પાણી રેડી ઊઠી ન જવું. શરીરે ખૂબ ચોળીને નહાવું. સારી રીત તો એ છે કે નહાતી વખતે જડી ખાદીના કકડાથી શરીરને ઘસવું, કે જેથી તેની ઉપરનો મેલ બધો નીકળી જાય. ખાસ કરીને શિયાળામાં તો હોકરાં બરાબર શરીર ચોળીને નહાતાં નથી આથી તેમના હાથપગ ફાટે છે. તેમની પર મેલ વળગેલો હોવાથી તે કાળા અને ગંદા લાગે છે. નાહી રહ્યા પછી ચોખ્ખા અંગૂઠાથી શરીરને સારી પેઠે ઘસી કેરું કરી નાંખવું. તેમ ન કરવાથી દરાજ થાય છે, અને શરીરે વાળ ઊગે છે. શરીર લૂછતી વખતે કપાળે ભાર દઈને લૂછવું; અને કેડ, જંઘ, બગલ તથા પગ ખાસ કાળજી રાખી લૂછવાં.

પછી દાકતરે નરહરિના દાંત તપાસ્યા. તે પીળા અને ગંદા હતા. તે જોઈ તેમણે કહ્યું કે “ગંદા દાંતવાળા આદમીને ખાધું પચતું નથી, માટે

(૬૮)

રોજ દાતણ કરવું. દાતણ ચાવી ઝીણો કૂચો કરી તેનાથી દાંત આડા અને ઊભા થસવા. દાતણ કરી રહ્યા પછી મોંદું ધોતી વખતે અવાળું સાધારણ ભાર દઈ દબાવવાં, અને જીભ તથા ગળું પણ સાફ કરવાં.” ત્યારબાદ તેમણે નરહરિની દવા લખી આપી અને પોતે કહ્યું હતું તેમ વર્તવાની સલાહ આપી.

---

(૬૯)

પાઠ ૩૬ મો. વાદળની ગાડી

(સવૈયા)

પાણીનાં ટીપાં કાંઈ નાનાં,
રહેતાં સાગર ઘેર;
એક વખત હરવા ફરવાને,
ધાર્યું મન શુભ પેર.

વાદળની ગાડી ત્યાં કીધી,
પવને હાંકી પૂર;
ઝંગલ ગામ ઉપર થઈ ચાલ્યાં,
હરતાં ફરતાં દૂર.

પણ તેઓ તો હતાં ઘણાં,
ઓ! ગાડી ભાંગી એમ;
ને ગભરાઈ નીચે ખીચારાં,
તૂટી પડ્યાં ત્યાં તેમ.

પછી લીલ ને ઘાસ મહીં તો,
ભટક્યાં તે બહુ પેર;
ને છેવટ નદી એક લઈ ગઈ,
તે સહુને ફરી ઘેર.

ખખરદાર

પાઠ ૩૭ મો. કૂવો.

થાળું

ગરગડી

આ કૂવો છે. અહીં લોકો પાણી ભરવા આવે છે. એનું પાણી મીઠું છે. પેલાં ઘેરાં માથે બેઠાં મૂકી પાણી ભરવા આવે છે, તે જોડે દારડું પાણુ લાવે છે.

દોરડાને છોડે ગાળો હોય છે. ઘડાના મોં પર ગાળો બાંધીને ઘડાને કૂવામાં ઉતારે છે. ઘડો પાણીએ પહોંચે છે, એટલે તેને આમતેમ હલાવી પાણીમાં ડુબાવે છે. તેમાં પાણી ભરાય છે એટલે તેને ઉપર ખેંચી લે છે. ઘડા વતી તે પેલો દેગડો ભરે છે. ઘડો અને દેગડો મળી બેડું કહેવાય. બેડું ભરે છે એટલે તેને માથે ચડાવી તે ઘેર જાય છે.

કૂવાની આસપાસ ગોળ આટલા જેવું છે, તે કૂવાનું થાળું કહેવાય. એની ઉપર ઊભા રહી લોક પાણી ભરે છે. પાણી ભરતાં કાઠકૂવામાં પડી ન જાય, માટે કૂવાને ફરતો જળીવાળો કંઠેરા છે. એ કંઠેરા ઉપર ગરગડીઓ જડી છે. ગરગડી પર દોરડું રાખવાથી પાણી કાઢવું સહેલું પડે છે. ગરગડી નહોય તો કૂવાની કોરાણે પગ રાખી વાંકા

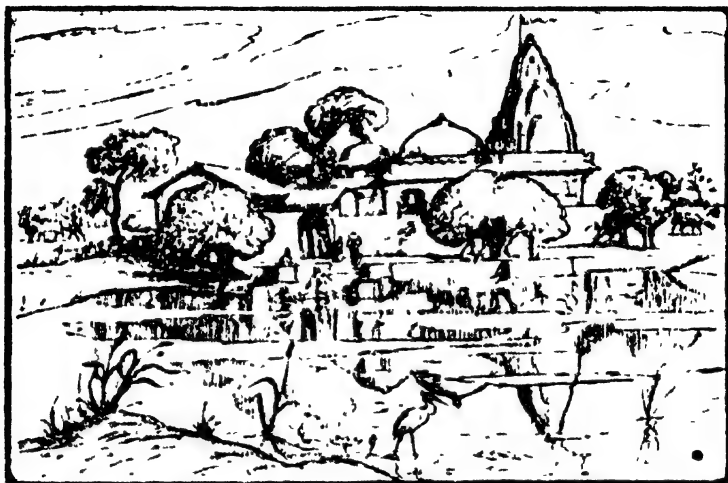
વળી પાણી કાઢવું પડે, અને તેમ કરતાં કદાચ કૂવામાં ઊથલી પડાય.

આ કૂવાનું પાણી સારું છે. એ બહુ ઊંડો છે. એમાં ઘણે ઊંડેથી પાણી આવે છે. ઊંડા કૂવાનું પાણી સારું હોય છે. એની ઉપર આ જળી છે. તેથી તેની અંદર ઝાડનાં પાંદડાં કે એવો કંઈ કચરો પડતો નથી. એના થાળા ઉપર પાણી ઢાળાય છે તે પાછું કૂવામાં પડતું નથી, પણ બહાર વહી જાય છે. થાળા પર લોડો નહાય અને વાસણ માંજે તેથી તેની ઉપર ઢાળાયેલું પાણી કૂવામાં જાય, તો કૂવાનું પાણી ખરાબ થાય.

જીઓ, પેલાં માંજેલાં બેડાં કેવાં ચળકે છે ! બૈરાં પાણી ખેંચે છે, ત્યારે ગરગડી કેવી બોલે છે ! પણ પેલો પખાલી એના પાડાને લઈ પાણી ભરવા આવ્યો છે. ચામડાની ડોલથી એ પખાલમાં પાણી ભરે છે. પેલી બૈરીઓ હસી હસીને કેવી વાતો કરે છે ! પેલી બે છોકરીઓ ખૂબો પાડી લડે છે. કૂવા પર આમ લડે તે સારું ન કહેવાય.

પાઠ ૩૮ મો. મંદિર

શિખર   સેવાળ   યોગાન   ઓશરી
દર્શન   મંડળ   ગભાર   ધર્મશાળા

આ મંદિરનું ચિત્ર છે. પેલું ઊંચું છે તે મંદિરનું શિખર કહેવાય. એનું શિખર કેવું ઊંચું ગમનમાં જાય છે ! પણ આઘેથી એ શિખર દેખાય છે. શિખર પર ધજા કેવી ફરફરે છે ! મંદિરની આગળ તળાવ છે. કેટલાક લોક તળાવની પાળ પર બેઠા છે, અને કેટલાએક તેમાં નહાય છે. તળાવનું પાણી સીલું છે, અને તેની ઉપર સીલી સેવાળ

બાઝી છે. પાણી વહેતું ન હોય તો વહેલું ગંદું થાય છે. તળાવમાં મંદિરના શિખરનો પડછાયો કેવો પડ્યો છે! પડછાયામાં શિખર ઊંધું પડ્યું છે. અરીસામાં આપણું મોં દેખાય છે, તેમ પાણીમાં પણ દેખાય છે. તળાવનું પાણી અરીસા જેવું દેખાય છે. મંદિરની આસપાસ ખેતર અને ખીડ છે. ખીડમાં ઢોર ચરે છે. ખેતરમાં ખેડૂનો ખેડ છે.

ચાલો, હવે આપણે મંદિરની અંદર જઈએ. પેલા દરવાજામાં થઈ મંદિરમાં જવાશે. અંદર

યોગાન છે. યોગાનની વચ્ચેમાં મંદિર છે. મંદિર લોકો દહેરું પાણુ કહે છે. દહેરાની આસપાસ ફર ઓશરી છે. ઓશરી ઉપર છાપરી છે. ઓશ અને મંદિર વચ્ચે ખુલ્લી જગામાં નાનો સર બાગ છે. તેમાં કેટલાંક ફૂલઝાડ વાવેલાં છે.

યોગાનની વચ્ચે ડાંચા ઓટલા પર મંદિર પગથિયાં પર થઈ મંદિરના ઓટલા પર જવાય મંદિરના બે ભાગ છે. આગલો ભાગ પહોળો તેમાં ડિભા રહી લોકો દર્શન કરે છે. એ મં કહેવાય છે. તેની ઉપર મોટો ધુમ્મટ છે. પાછ ભાગ નાનો છે. એમાં દેવની મૂર્તિ છે. એ મંદિર ગભાર કહેવાય છે. એની ઉપર શિખર છે.

સારાં મંદિર અને તીર્થની જગાઓએ દશ કરવા જાય તે લોક જત્રાણુ કહેવાય. બાવાઓ ચ સાધુઓ ઘણીવાર જત્રા કરવા જાય છે. એ જાત્રાણુઓ ઘણીવાર મંદિરોની ઓશરીમાં રહે જત્રાણુઓને રહેવાના કામમાં આવે એવાં મકાન ધર્મશાળા કહે છે.

(૭૫)

પાઠ ૩૯ મો. ચોખખાઈ વિષે કવિતા

આંગણું

સોહાય

(શાહરા)

ચોખખું ધરનું આંગણું, ચોખખો ધરનો ચોક;
ચોખખો ધરનો ઓટલો, ચોખખાં મેડી ગોખ. ૧
ચોખખાં ધર કપડાં થકી, માણસ બહુ સોહાય;
શરીર ચોખખું રાખીએ, રોગ કદી નવ થાય. ૨
નાહેથી તન સાફ રે', સાચેથી મન સાફ;
મન, તન, ધર છે સાફ તો, દૂર રહે નિત પાપ. ૩

પાઠ ૪૦ મો. વર્ષના મહિના

વૈશાખ

શ્રાવણ

ભાદ્ર

વૃષ્ટિ

ત્રાસ

નટવર, કહે જોઈ; વર્ષની ઋતુઓ કેટલી ?
વર્ષની ઋતુઓ ત્રણ, બાપાણ.
વારુ, વર્ષના મહિના કેટલા ?
વર્ષના મહિના બાર.
એ બાર મહિનાનાં નામ તને આવડે છે ?

ના, બાપાજી.

ત્યારે જો, હું તને તે કહું. કારતક, માગશર, પોષ, મહા, ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ, જેઠ, અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો. એ વર્ષના બાર માસનાં નામ છે. એમાંના પહેલા ચાર એટલે કે કારતક, માગશર, પોષ અને મહા એ ટાઢના મહિના છે. એટલા મહિના શિયાળો કહેવાય. ફાગણ, ચૈત્ર, વૈશાખ અને જેઠ એ ચાર મહિના ગરમીના છે. એટલા મહિના ઉનાળો કહેવાય. અષાઢ, શ્રાવણ, ભાદરવો અને આસો એ ચાર વરસાદના મહિના છે. એટલા મહિના ચોમાસું કહેવાય. સમજ પડીને, નટવર ?

હા, બાપાજી.

વારુ, ત્યારે બોલ જોઈ, દરેક ઋતુ કેટલા મહિનાની થાય ?

બાપાજી, દરેક ઋતુ ચારચાર મહિનાની થાય છે.

વર્ષની ઋતુઓ કેટલી છે ? ઋતુઓ કઈ કઈ છે ? દરેક ઋતુ કેટલા મહિનાની છે ? શિયાળા પછી શું આવે ? દહાડા લાંબા અને રાત ટૂંકી કઈ ઋતુમાં હોય ? ૬ કઈ ઋતુમાં પડે ?

(૭૭)

(કવિતા

શરૂ વર્ષ વિક્રમ તણું, કાર્તિક માસે થાય;
ટાઢ માગશર, પોષ ને, મહા માસમાં વાય. ૧

ફાગણુ ને ચૈત્રે તપે, વળી વૈશાખે ભાણુ;
હંડું જળ પીવું ગમે, ન્હાવું* નદી નવાણુ. ૨

જેઠ, અષાઢે, શ્રાવણે, ને ભાદરવે માસ;
પડે ખૂબ વરસાદ ને, લીલું સૌ ચોપાસ. ૩

આસો આવે તે પછી, હોય હરિની મ્હેર;*
કરે દિવાળીમાં બધા, લોકો લીલાદ્ધર.* ૪

---

* ખરી જોડણી અનુક્રમે નહાવું, મ્હેર અને લહેર છે.

પાઠ ૪૧ મો. કુંભાર—ભાગ ૧

નવનીતની જોડે ભાણે નામનો એક છોકરો ભણતો હતો. એ ભાણાના બાપ કુંભાર હતા. તે ઘડા, ગાગર, ગોળી, નળિયાં, કોડિયાં, ચૂલા, સગડી એવી એવી માટીની ચીજો બનાવતા હતા, નવનીતે એક દિવસ ભાણાને કહ્યું, “ભાણાભાઈ, માટીનાં વાસણ કેમ બને તે મારે જોવું છે.” ભાણાએ કહ્યું, “નવનીતભાઈ, ત્યારે રવિવારે તમે મારે ત્યાં આવજો એટલે હું તમને એ બધું બતાવીશ.”

રવિવારે નવનીત કુંભારવાડે ગયો અને ત્યાં ભાણાનું ઘર શોધી કાઢ્યું. ભાણાના બાપા કેશવભાઈ ઘરમાં બેઠા હતા. નવનીતે તેમને નમસ્કાર કર્યા. ભાણાએ કહ્યું, “બાપાજી, માટીનાં વાસણ કેમ બને તે નવનીતભાઈને જોવું છે.” કેશવભાઈએ કહ્યું, “આલો નવનીતભાઈ, હું તમને એ બધું દેખાડું.” પછી કેશવભાઈની જોડે નવનીત બહાર નીકળ્યો.

એક ઠેકાણે એક કુંભાર માટીમાં ફૂદતો હતો. તે જોઈ નવનીતે પૂછ્યું, “કેશવકાકા, પેલો માણસ માટીમાં કેમ ફૂદે છે?”

કેશવભાઈ—નવનીતભાઈ, એ કાંઈ રમતો નથી. એ તો માટી ગૂંદે છે. નદી કે તળાવને કિનારેથી કાંકરી વગેરેની ઝીણી માટી લાવી એક ઠેકાણે ઢગલો કરે. પછી તેમાં સારી પેઠે પાણી નાંખી પલળવા દે. તે બરાબર પલળી રહે એટલે આમ પગથી ગૂંદે. એમ કર્યાથી તે એકરસ થાય. પછી તેમાંથી કાંકરા વીણી નાંખે; અને તેમાં થોડી રેતી ઉમેરી તેને કઠણ કરે. એવી રીતે માટી તૈયાર કર્યા પછી તેનાં વાસણ ગૂંડે.

નવનીત—પણ કેશવકાકા, માટીનાં વાસણ ગૂંડે કેવી રીતે?

કેશવભાઈ—નવનીતભાઈ, પેલું ગોળગોળ ફરે છે તે તમે જ્ઞેયું ? એ ચાક કહેવાય. જીઓ પેલો કુંભાર એમાં લાકડી ચાલી તેને કેવું ઝડપથી ફરવે છે ! જીઓ હવે એણે એ ચાક પર માટીનો લોચો મૂક્યો. હવે એ માટીના લોચામાં ને પોતાનો ડાબો હાથ ખોસે છે, અને જમણો હાથ બહાર લોચા પર રાખે છે. લોચાની અંદરના હાથ વડે તે એ લોચાને જે વાસણ બનાવવું હોય તેવો આકાર આપે છે.

પાઠ ૪૨ મો. કુંભાર—ભાગ ૨

નવનીત—ઓહો ! પેલા કુંભારે તો માટીના લોચામાંથી ઘડો બનાવી દીધો ! અને પેલાએ નળિયું બનાવી દીધું ! કેશવકાકા, હવે એ ચાક પરથી ઘડાને કેવી રીતે ઉતારી લેશે ?

કેશવભાઈ—નવનીતભાઈ, તમે જાતે જ તે જોઈ લોને.

નવનીત—હા જ્ઞેયું. પેલી પાતળી સળીથી તે તૈયાર થયેલા ઘડાને માટીના લોચામાંથી કાપી કાઢી ઝડ ઉતારી લે છે. કેશવકાકા, હવે એ ઘડો બરાબર તૈયાર થઈ ગયો ?

કેશવભાઈ—(હસીને) હજી તો એ કાચો છે. આપણા ઘરમાં ઘડા હોય છે તે આવા પોચા હોય છે? જુઓ, આ કોડિયાને હું પાણીમાં નાંખું છું. શું થાય છે તે તમે જોજો.

નવનીત—ઓહો! કોડિયું તો ભાંગી ગયું! એ તો કાદવ થઈ ગયું!

કેશવભાઈ—આ ઘડામાં પાણી ભરીએ તો એમ જ થાય. એ ઘડો તડકામાં સુકાશે, પછી એ તેને પકવશે.

નવનીત—એને પકવશે? શી રીતે પકવશે?

કેશવભાઈ—એને ભઠ્ઠીમાં નાંખી આસપાસ તાપ કરશે.

નવનીત—ભઠ્ઠી કેવી હોય? મને તે દેખાડોને.

પછી પાસે એક ભઠ્ઠી તૈયાર હતી. ત્યાં કેશવભાઈ નવનીતને સઈ ગયા. પહેલાં કુંભારે જમીન પર છાણાં, સૂકાં પાંદડાં અને ડાળીઓનો થર કર્યો. પછી તેની ઉપર કાચાં વાસણુ સાચવીને ગોઠવ્યાં. વળી પાછો તે વાસણો ઉપર પાંદડાં, ડાળીઓ અને છાણાંનો થર કર્યો. આ પ્રમાણે બધી ભઠ્ઠી ભરાઈ. પછી તેણે તેને છોડાં, પાંદડાં,

મૂકી ડાળીઓ, સાદ વગેરેથી ઢાંકી દીધી. પછી તળેથી તેણે તે ભઠ્ઠીને સળગાવી.

નવનીત—કેશવકાકા, આ વાસણો ક્યારે પાકશે?

કેશવભાઈ—એ દિવસ પછી ભઠ્ઠી ઠંડી પડશે ત્યારે આ વાસણોને બહાર કાઢશે. માટીનાં વાસણ પકવવાની ભઠ્ઠીને નીંભાડો કે પખવો કહે છે.

ગાગર, ગાળીઓ તથા ઘડા પાણી ભરવાના કામમાં આવે છે. તેમાં દાણા પણ ભરાય. કોડિયાંમાં દિવેલ પૂરી તેમાં રૂની દિવેટ મૂકી દીવા કરે છે. દિવાળીને દહાડે ગોખતામાં કે ઘરની પાળ પર કોડિયાં મૂકી રોશની કરે છે.

પાઠ ૪૩મો. આપણું શરીર—ભાગ ૧

ધડ   માથું   ભુજ   હથેળી   સાથળ
અંગૂઠો   ગરદન   ભાગ

આપણા શરીરના બે ભાગ છે, ધડ અને માથું. છાતી અને પેટ મળી ધડ થાય. માથાની અને ધડની વચ્ચે ગરદન હોય છે. ધડ સાથે હાથ અને પગ જોડાયેલા છે. આપણને બે હાથ અને બે પગ છે.

આ મારો જમણો હાથ છે. આ મારો ડાબો હાથ છે. આ મારો જમણો પગ છે અને આ મારો ડાબો પગ છે. આ ખભો છે. ખભાની નીચેનો હાથનો આ ભાગ ભુજ કહેવાય. ભુજની નીચેનો ભાગ હાથ કહેવાય. હાથની નીચેનો પહોળો ભાગ હથેળી કહેવાય. હથેળીને છેડે ચાર આંગળીઓ અને એક અંગૂઠો હોય છે.

પાઠ ૪૪મો. આપણું શરીર—ભાગ ૨

સાંધા	વળું	ધૂંટણુ	ધૂંટી
બોચી	પીઠ		બરડો

શરીરના બે ભાગ જોડાય તે સાંધા કહેવાય. હાથ ભુજને જોડાય તે સાંધા કોણી કહેવાય. હાથ અને હથેળી વચ્ચે કાંડું આવે. સાથળ ધડને જોડાય તે સાંધાને વળું કહે છે. સાથળ તથા નળાને જોડનાર સાંધો ધૂંટણુ કહેવાય છે. નળા અને પગ વચ્ચેનો સાંધો ધૂંટી કહેવાય.

માથાનો આગલો ભાગ મોં કહેવાય. મોંદું, નાક, આંખ તથા કાન મોં પર આવેલાં છે. મોંઢાની અંદર લાંબી લાલ જીભ હોય છે. નાકની અંદરનાં કાણાં નસકોરાં કહેવાય. ધડની આગલી બાજુએ ઉપર છાતી અને નીચે પેટ છે. ધડનો પાછલો ભાગ પીઠ કે બરડો કહેવાય. ગરદનનો આગલો ભાગ ગળું અને પાછલો ભાગ બોચી કહેવાય.

પાઠ ૪૫ મો. સુથાર

વાંસલો વીંધણું રંદો કરવત

રસિક—ભાઈ, પેલો માણસ શું કરે છે ?

રમણ—ભાઈ, એ લાકડાં ધડે છે.

રસિક—લાકડાં ધડે છે એટલે શું કરે છે ?

રમણ—એ લાકડાંને કાપે છે, છોલે છે અને તેમ કરી તેને ગોળ કે ચોખંડાં બનાવે છે. એવી રીતે લાકડાં ધડીને તે થાંભલા, દાદર, બારી, બારણાં વગેરે બનાવે છે.

રસિક—એ માણસ કાણ કહેવાય ?

રમણ—એ સુથાર કહેવાય. જો, આ લાકડાં છે. બોલ જોઈ, એની શી શી વસ્તુઓ બને છે ?

રસિક—મેજ, ખુરશી, પેટી, એ બધાં લાકડાનાં બને છે.

રમણ—આ કબાટ શેનું બનેલું છે ?

રસિક—એ કબાટ પણ લાકડાનું બન્યું છે.

રમણ—જો, આ વાંસલો કહેવાય, અને આ વીંધણું કહેવાય. વાંસલાથી સુથાર લાકડું છોલીને ધડે છે. વીંધણાથી તેમાં કાણાં પાડે છે. એ કાંણાને વીંધ પણ કહે છે. જો, એ હવે બે લાકડાના કકડાને

જોડે છે. એક કકડાનો છેડા તેણે ઘડી ખીસા જેવો બનાવ્યો છે, અને આ ખીસા કકડામાં તેણે તે ખીસાના જ માપનું વીંધ પાડેલું છે. હવે એ પેલા ખીસા જેવા ભાગને આ વીંધમાં બેસાડે છે. એ ખીસા જેવો ભાગ સાલ કહેવાય.

રસિક—મોટાભાઈ, પેલો છોકરો શું કરે છે ?

રમણ—એ લાકડાને છોલી સુંવાળું કરે છે. એના હાથમાં પેલું છે તે રંદો કહેવાય. એ લાકડાને રંદો મારે છે. જો, એ રંદામાં ધારવાળી લોઢાની પટ્ટી છે, એનાથી લાકડું છોલાઈ લીસું અને સુંવાળું થાય છે.

રસિક—મોટાભાઈ, આ માણસો શું કરે છે ?

રમણ—એ લાકડાને વહેરે છે. જો, આ કરવત કહેવાય. પેલો ઘોડી પર બેઠેલો માણસ એને ઉપર ખેંચે છે અને આ ભોંય પર ઊભેલો માણસ તેને નીચે ખેંચે છે.

રસિક—એ કરવતના દાંતા કેવા ઝીણા છે !

રમણ—એ દાંતાથી જ લાકડું કપાય છે ! વહેરવાથી લાકડું કાપી શકાય, તથા તેનાં પાટિયાં પણ પડે.

પાઠ ૪૬ મો. ભોજન

પોષાય માંજેલાં ચિંતા ચિત્ત તરછોડવા

ભોજનથી આપણું શરીર પોષાય છે. એકબે દિવસ ખાવાનું ન મળે તો શરીર નબળું પડી જાય, અને કંઈકામ થઈ શકે નહિ. ખોરાકની બાબતમાં કાળજી રાખવાની જરૂર છે. આખો દહાડો કામ કર્યાથી આપણા હાથેપગે પરસેવો થાય છે. અને તે મેલા પણ થાય છે. હાથ, પગ અને મોં ઘોઈ ચોખ્ખા અને પવિત્ર થઈ જમવા જવું. જમવા બેસવાની જગા ચોખ્ખી હોવી જોઈએ, જમવાનાં વાસણ માંજેલાં અને સાફ હોવાં જોઈએ.

બરાબર ભૂખ લાગ્યા વગર જમવું નહિ. ભૂખ હોય તે પ્રમાણે ખાવું. કેટલાંક છોકરાં એવું કરે છે, કે સારું ખાવાનું હોય ત્યારે તો રોજના કરતાં વધારે ખાય. સારું લાગે તેથી વધારે ખાવું એ રીત સારી નથી. એમ કરવાથી માંદા પડાય છે.

આ ખાવાનું ભાવે અને આ ન ભાવે એવી ટેવ ન પાડો. જે ખાવાનું મળે તે ભાવથી ખાઓ. રોજ-રોજ નવુંનવું અને સારુંસારું ખાવાની ટેવ બહુ ખરાબ કહેવાય. એ નબળું અને હલકું મન બતાવે

છે. શરીર ટકાવી રાખવા માટે ખાવાનું છે. બહુ સ્વાદિયા હોય તે ઘણીવાર દુઃખી થાય છે. જે વખતે જે ખાવા મળે તેમાં સંતોષ માનો.

ઘણાં છોકરાં નિશાળનો વખત થાય ત્યાં સુધી રમ્યા કરે, અને પછી જમતાં ઉતાવળ કરે. જમતાં ચાવીને ખાય નહિ, પણ પૂરું ચાબ્યા વગર મળી જાય. આમ કરવાથી ખાધેલું પચે નહિ અને માંદા પડાય.

ખાતી વખતે બહુ વાતો ન કરવી, ખાતી વખતે કંકાસ ન કરતાં ચિત્ત શાન્ત અને ખુશ રાખવું. ખાતી વખતે ફિકરચિંતામાં જીવ રાખવો નહિ.

કોળિયા મોંમાં મૂક્યા પછી મોં બંધ રાખી ચાવવું. મોં ખુલ્લું રાખી ‘બચકૂ’ ‘બચકૂ’ અવાજ કરવાથી પાસે બેઠેલાંને કંટાળો આવે. ચાવતી વખતે મોં ખુલ્લું રાખવાની કંઈ જરૂર નથી. મોં બંધ રાખીને ચાવી શકાય છે. મોંમાં કોળિયો હોય ત્યારે બોલવું નહિ.

બહુ મોટા કોળિયા ભરવા નહિ. ભરાબર ચાવીને ખાવું. પાણી કે દૂધ પીતી વખતે પણ એકદમ મોં ભરાઈ જાય એમ પીવું નહિ. ખાતી વખતે આંગળીઓ કે અંગૂઠો ચાટવો નહિ.

જમ્યા પછી મોં, દાંત અને મળુ' કેમળા ફેરી
ખૂબ સાફ કરવાં. થાળીમાં હાથ ધોઈએ તે મોં
બરાબર સાફ થાય નહિ, માટે થાળીમાં હાથમાં
ધોવાં નહિ. જમી રહ્યા પછી હાથ ધોઈને તરછેડવા
નહિ. એમ કરવાથી આપણી પાસે બેઠેલાંને છાંટા
ગ્રેડે. હાથ ધોયા પછી આપણે પહેરેલાં કપડાંથી
હાથ ન લૂછવા, પણ અંગૂઠા કે બીજા કકડાથી
લૂછવા. એ કકડો રોજ ધોવો જોઈએ.

જમ્યા પછી ઝડપથી ચાલતા નિશાળે જવાથી
પેટમાં રોગ થાય છે.

પાઠ ૪૭ મો. ભોજન વિષે કવિતા

(ચોપાઈ)

ભોજન આજ જમ્યા જે અમો,
 તેનું વર્ણન સૂણજે તમો;
 કમોદનો કીધા'તો ભાત,
 દાળ તણી અતિ સુંદર જાત.
 દહીં ભાંગીને કીધી કઢી,
 મહીં નાંખી'તી સુંદર વડી;
 ભાતભાતનાં તળિયાં શાક,
 બાસુદી, પૂરી, દૂધપાક.
 પૂરણપોળી, લાડુ સાર,
 વડાં, કચોરી ને કંસાર;
 ભજિયાં ને ભાજી તે ભલી,
 સુંદર શીરો ને રોટલી.
 પાંચે પકવાનો કહેવાય,
 જમતાં જમતાં અતિ સુખ થાય;
 વડાં, પાપડ ને શેવો સાર,
 તળ્યા અણાનો સ્વાદ અપાર.

હલપતરામ

(૯૧)

પાઠ ૪૮ મો. અમે હિંદી, હિંદી, હિંદી !

અમે ભરતભૂમિના પુત્રા,
અમ માત પુરાણ પવિત્ર;
રે જેનાં સુંદર સૂત્રો,
ઝળકાવે ઉચ્ચ ચરિત્ર.
અમ અંતરને ઉદ્દેશી,
કરશું હોકાર હમેશા;
અમે હિંદી, હિંદી, હિંદી,
છે હિંદ અમારો દેશ.

ખખરદાર

ભાગ બીજો-પ્રાણીઓ

પાઠ ૪૬મો. કૂતરો

કાબરચીતરાં માંસાહારી નિમકહસાલ

કૂતરો તો બધાએ જોયો હશે. એનું શરીર લાંબું હોય છે. બિલાડી કરતાં એ કદે મોટો છે. બિલાડીનું મોં ગોળ છે, પણ કૂતરાનું મોં તો લાંબું અને અણિયાળું હોય છે. એના શરીર પર વાળ હોય છે; પણ બધા કૂતરાના વાળ એકસરખા હોતા નથી. ઠંડા દેશના કૂતરાના શરીર પર લાંબા વાળ હોય છે, ત્યારે ગરમ દેશના કૂતરાના વાળ ટૂંકા હોય છે. એના વાળ બુદાબુદારંગના હોય છે. તેથી કોઈ કૂતરા કાળા, કોઈ ઘાળા, કોઈ તપખીરિયા તો કોઈ કાબરચીતરા હોય છે. કૂતરાના દાંત બિલાડીના દાંત જેવા અણીદાર હોય છે.

એના નખ મોટા અને મજબૂત હોય છે. તે બિલાડીના નહોતર જેવા વાંકા અને અણીદાર હોતા નથી. બિલાડીની પેડે તે પોતાના નખને પાછા ખેંચી શકતો નથી. એ પોતાના નખથી જમીન ખોદી ખાદો કરી શકે છે.

કૂતરાના પગ પાતળા અને લાંબા હોય છે. તેથી તે બહુ ઝડપથી દોડી શકે છે. એ પગનાં આંગળાં પર ચાલે છે; પગનું આખું તળિયું ભોંય પર ચૂંચી ચાલતો નથી. બિલાડીની પેઠે તે ભીંત ઉપર કૂદી શકતો નથી તથા ઝાડ ઉપર પણ ચડી શકતો નથી.

એની સૂંઘવાની શક્તિ બહુ તેજ હોય છે. એ માણસનાં કે કોઈ પણ પ્રાણીનાં પગલાં સૂંઘી શકે છે. દરમાં ભરાયેલાં સસલાં કે કોળને તે સૂંઘીને શોધી કાઢે છે. બિલાડીની પેઠે એ તરાપ મારી પોતાના શિકાર પકડતો નથી, પણ તેની પાછળ દોડી મોંથી તેને પકડી મારી નાંખે છે.

બિલાડીની પેઠે એની જીભ કરકરી હોતી નથી. તે પોચી અને સુવાળી હોય છે. ઉનાળામાં એને તાપ લાગે છે ત્યારે એ પોતાની જીભ મોંની બહાર લટકતી રાખે છે. તમે જાણો છો કે બિલાડી અને કૂતરો બંને જીવતાં પ્રાણીઓ મારીને તેમનું માંસ ખાય છે. માંસ ખાનાર પ્રાણી માંસાહારી કહેવાય છે. માંસાહારી પ્રાણીને શરીરે પરસેવો થતો નથી.

કૂતરાને માણસની સોખત ગમે છે. માણસની ઘોડામાં થોડી વસતી હશે ત્યાં પણ કૂતરો તો હશે જ, પોતાના પાળનાર પર તે બહુ હેત રાખે છે.

અને તેની ખાતર ઘણીવાર બહુ દુઃખ પામે છે. એ બહુ નિમકહલાલ અને ઘણું હોશિયાર પ્રાણી છે. એને ઘણું હોશિયારીનાં કામ શીખવી શકાય છે. ગામમાં રખડતાં કૂતરાંમાં તો કંઈ ખાસ સારા ગુણ હોતા નથી. તેઓ તો અહીંથી તહીં ભટકી દુકડા વીણી ખાય છે; પણ પાળેલાં કૂતરાં રાત્રે પોતાના માલિકના ઘરની ચોક્કી કરે છે. તેઓ રાત્રે કોઈ અજણ્યા માણસને ઘરમાં જવા દેતાં નથી.

પાઠ પં મો. ગાય—ભાગ ૧

અનેક   દૂધ   અધ્ધર

રમણિક, જે પેલી ગાય ઊભી છે, એને ચાર પગ છે. જે, એની ડોક કેવી લાંબી છે ! એને પગે કેટલાં આંગળાં છે ?

રમણિક—મોટાભાઈ, એને પગે ચાર આંગળાં છે. એમાંનાં બે મોટાં છે તે જમીનને અડકે છે; પણ બે ઘણાં નાનાં છે તે જમીનથી અધ્ધર રહે છે.

(૬૫)

હરિલાલ—રમણિક, તારી આંગળીએ નખ છે, તેમ ગાયનાં આંગળાં ઉપર પણ નખ હોય છે.

રમણિક—હા, મોટાભાઈ, પણ એ નખ કેવો મોટો અને કઠણ છે !

હરિલાલ—ગાયનાં આંગળાં પર નખ હોય છે તે ખરી કહેવાય. ગાયને પગે બે ખરીઓ હોય છે. ઘોડાને પગે કેટલાં આંગળાં હોય છે તે તું જાણે છે ?

રમાણિક—હા, મોટાભાઈ. ઘોડાને પગે તો એક જ આંગળું હોય છે, અને તેની ઉપર આવો જ મોટો અને કઠણ નખ હોય છે.

હરિલાલ—રમાણિક, ખરાખર છે; ઘોડાને પગે એક જ ખરી હોય છે, તે ગાયનું પૂંછડું જોયું છે ? એ કેવું લાંબું હોય છે ! એને છેડે કેવો વાળનો જુથો હોય છે !

રમણિક—એ પૂંછડું શા કામમાં આવતું હશે !

હરિલાલ—મને શું પૂછે છે ? પૂંછડાથી એ શું કરે છે તે તું જ જાણે.

રમણિક—(જોઈને) એના શરીર પર માંખ કે મચ્છર બેઠાં હોય તો તે એ પૂંછડાથી ઉડાડે છે.

હરિલાલ—રમણિક, ગાય આપણને બહુ કામની છે. જો, એ આપણને દૂધ આપે છે. દૂધ કેવું મીઠું લાગે છે ! એ દૂધમાંથી પેંડા, ખરફી વગેરે વણી મીઠાઈઓ બને છે. ગાયના છાણથી લોકો ઘર અને ઓટલા લીંપે છે. છાણ ખેતરમાં નાંખવાથી ધાન્ય સારું પાકે છે. એ છાણને થાપી લોકો છાણું બનાવે છે અને તે સુકાય છે ત્યારે બાળે છે. મૂઆ પછી પણ એનું શરીર અનેક કામમાં આવે છે. એના ચામડાના જોડા બને છે અને એના શીંગડાં-માંથી ચાકુના હાથા અને બટન બને છે. બોલ ત્યારે, ગાય કેટલી બધી ઉપયોગી છે ? ખરે ! આપણે ગાયનો બહુ ઉપકાર માનવો જોઈએ અને વહાલ રાખી એનું પાલન કરવું જોઈએ. ગાય ગરીબ અને માયાળુ સ્વભાવની હોય છે. એ તોફાન કરતી નથી અને માણસને મારતી નથી. એ એના પાળનાર પર બહુ હેત રાખે છે. બધા લોકોને ગાય વહાલી લાગે છે. ગાય ભલી છે, લોકોને મારતી નથી અને આપણને દૂધ, ઘી આપે છે. તેથી ‘ગાયમાતા’ કહી આપણે તેની પૂજા કરીએ છીએ.

(૬૭)

પાઠ ૫૧ મો. ગાય—ભાગ ૨

બીડ નિરાંતે જડબું

લીલાંછમ ખેતરોમાં ફરવું કોને ન ગમે ?
નાનાં છોકરાં ખેતરોમાં જઈ વાડે ઊગેલાં ફૂલ વીણે
છે. કેટલાંકને મોજથી ખેતરોમાં દોડવું ગમે છે.
ચાલો, આપણે ગામની બહાર સીમમાં જઈએ.
ત્યાં ઘાસનું બીડ છે અને આપણા ગામની ગાયો-
બેંસો ત્યાં ચરવા જાય છે.

ગુરુજી—જુઓ, પણે બીડમાં પેલી ગાયો
નિરાંતે બેઠી છે. પેલી ગાયો ભોંય સરસું મોઢું રાખી
ધીરેધીરે ચરે છે. પેલા તળાવને કિનારે બીજી
કેટલીક ગાયો પાણીમાં પગ રાખી ઊભી છે. ખાવું,
પાણી પીવું તથા મોજથી ફરવું, એ સિવાય બીજું
કાંઈ પણ કામ તેમને હોય એમ લાગતું નથી.

છોકરો—ગુરુજી, એ કાંઈ ખાતી નથી તો
પણ જાણે ચાવતી હોય એમ મોઢું હલાવ્યા કરે
છે ! એ શું કરતી હશે ?

ગુરુજી—એ વાગોળે છે. જયસુખ, તેં ગાયના
મોંનો અંદરનો ભાગ જોયો છે ?

જયસુખ—ના જી.

ગુરુજી—ત્યારે જી, પેલી ગાયના મોંનો અંદર-

(૯૫)

નો ભાગ ને. ને, તેને એ જડખાં છે. ઉપલું જડખું અને નીચલું જડખું. તારાં બન્ને જડખાંમાં આગલી બાજુ દાંત છે, ખરાને ? ગાયને તેમ છે ?

જયસુખ—(ગાયનું મોં તપાસા) ગુરુજી, એના ઉપલા જડખાંમાં આગલી બાજુ તો એકે દાંત નથી. ત્યાં તો એક જડી ગાદી છે.

ગુરુજી—જયસુખ, ગાય શું ખાય છે, તે તું જાણે છે ?

જયસુખ—હા જી, ગાયને લીલું તાજું ઘાસ ખહુ ભાવે.

ગુરુજી—જયસુખ, ને પેલી ગાય કેવી રીતે ઘાસ ખાય છે ?

જયસુખ—ગુરુજી, એ તો જીભથી ઘાસને પકડી મોંમાં લાવે છે. પછી ઉપલા જડખાની ગાદી અને નીચલા જડખાના આગલા દાંત પર એ તેને દબાવે છે. ઘાસને એમ દબાવ્યા પછી તે જરા આંચકો મારી તેને તોડી નાંખે છે અને ખાઈ જાય છે.

ગુરુજી—જયસુખ, એ ચરે છે ત્યારે ઘાસ આવે છે કે ?

જયસુખ—ના જી, એ ઘાસ આવતી નથી, પણ ચાવ્યા વગર એમ ને એમ ખાળી જાય છે.

(૯૯)

ગુરુજી—જયસુખ, જો આપણે એમ ચાલ્યા વગર ખાવાનું ગળી જઈએ, તો જરૂર માંદા પડીએ. માયમાં વાગોળવાની શક્તિ છે, તેથી ચરી રહ્યા પછી તે ખાધેલું પાછું મોંમાં લાવી નિરાંતે ચાવે છે. એવી રીતે ચાવવાને વાગોળવું કહે છે. જયસુખ, એની જીભ કેવી લાંબી અને કરકરી છે ! આપણે જેમ હાથથી ચીજને પકડીએ, તેમ ગાય જીભથી ઘાસ પકડી મોંમાં લાવે છે. એની જીભ હાથનું કામ કરે છે.

પાઠ પર મો. બેંસ

ખાખોચિયું મારકણી

ગાયની પેઠે બેંસ પણ દૂધ દે છે, તેથી લોકો તેને પાળે છે. તમે બેંસ તો બેઈજ હશે. એનું શરીર માય કરતાં મોટું અને ભારે હોય છે. એનાં શીંગડાં પણ ગાય કરતાં મોટાં હોય છે. એના પગ ગાય કરતાં ટૂંકા પણ વધારે બડા હોય છે. એનું શરીર ભારે છે, તેથી જો એના પગ પાતળા હોય તો શરીરનો ભાર કેવી રીતે ઉપાડે ? ગાયની પેઠે બેંસને પણ ચાર આંગળાં હોય છે. એના શરીરનો રંગ કાળો હોય છે અને તેની ઉપર આછા વાળ હોય છે. ગાયની પેઠે જો પણ ઘાસ, ભૂસું વગેરે

ખાય છે. એને ખાવાનું વધારે જોઈએ છે. ભેંસ ખાય છે વધારે અને દૂધ પણ વધારે દે છે. ગાયના કરતાં એનું દૂધ વધારે જડું અને મીઠું હોય છે, પણ એ વહેલું પચતું નથી, તેથી એ ભારે કહેવાય છે.

ભેંસ ગરમીથી બહુ ગભરાય છે. ઊનાળામાં તેને પાણીમાં પડી રહેવું ગમે છે. બધી ઋતુ કરતાં ચોમાસું એને બહુ ગમે છે. ચોમાસામાં એ શરીરે લકુ ખને છે. સીમમાં ચરવા જાય છે, ત્યારે ચરી રહ્યા પછી તે કોઈ તળાવડી કે ખાખોચિયાના પાણીમાં બેસી રહે છે. એ પાણીમાં સારી રીતે તરી શકે છે.

ભેંસ ગાય કરતાં વધારે જોરાવર છે. તે ગાયના જેવી શાન્ત નથી, પણ તોફાની અને મારકણી છે. ખિજાય છે ત્યારે એ પોતાના પાળનારને પણ મારી બેસે છે. એ કંઈ ગાયના જેવી બીકણુ નથી. ચાર ભેંસો ભેગી હોય, તો વાઘની પણ સામી થાય ! એનું બચ્ચું પાડું કહેવાય છે.

પાઠ પઠ મો. ઘેટું

ગાડર

ટકર

ગાલીચા

ગાય દૂધ દે છે, તો ઘેટું ઊન આપે છે. એ ઊનનાં ગરમ કપડાં ખને છે. ગાય અને ઘેટું પાસે ઊભાં હોય, તોપણ કોઈને એમ નહિ લાગે કે એ

બન્ને વણી બાબતોમાં મળતાં છે. ધ્યાનથી બેસો તો જણાશે કે વણી બાબતોમાં ગાય અને ઘેટું સરખાં છે.

બન્ને ઘાસ ખાય છે. બન્નેની ઘાસ ખાવાની રીત એકસરખી છે. ગાયની પેઠે ઘેટાને પણ ઉપલા જડબાના આગલા ભાગમાં દાંત હોતા નથી, પણ બડી ગાદી જ હોય છે. ગાયની પેઠે એ પણ પોતાની જીભથી ઘાસ મોંમાં લઈને ઉપલા જડબાની ગાદી વચ્ચે દબાવે છે. અને પછી આંચકા મારી તેને તોડી નાંખે છે.

ગાયની પેઠે ઘેટું પણ વાગોળે છે. સારી પેઠે ખાવાનું મળે તો ઘેટું પણ ગાયની પેઠે બહુ થાય છે. ઘેટાને પગ પર ચાર આંગળાં હોય છે. તેમાંનાં બે મોટાં અને બે નાનાં હોય છે. નાનાં આંગળાં જમીનને અડકતાં નથી, પણ અધ્ધર રહે છે. ઘેટું તેનાં બે આંગળાં ઉપર જ ચાલે છે. એ આંગળાં પર બડા નખ હોય છે. એ નખને ખરી કહે છે. ગાયને પણ ઘેટાની પેઠે બે ખરી હોય છે. ઘેટાં અને ગાય ખેતરમાં અને બીડમાં ચરે છે. ત્યાંની જમીન પોચી અને લીની હોય છે. તેમની બે ખરી છૂટી હોય છે, તેથી તે ચાલે છે ત્યારે તેમનાં આંગળાં પહોળાં થઈ બચે છે. એ રીતે તેમના પગ એવી પોચી જમીનમાં ખસી મરકી જતા નથી.

ગાય અને ઘેટું બન્ને ગરીબ અને પૈયાં છે. તેઓ કૂતરાથી બીને નાસી જાય છે અને કાંઈને ઈજા કરતાં નથી. બન્ને પોતાના પાળનાર પર બહુ હેત રાખે છે અને તેની બોડે વહાલથી ગેલ કરે છે. બન્ને ટોળામાં રહે છે, કારણ કે એમને ભેગાં રહેવું બહુ ગમે છે. ગાય શીંગડાંથી લોડે છે; ઘેટું માથાથી લોડે છે. બે ઘેટાં લોડે ત્યારે સામસામાં માથાં પછાડે. એ ટક્કર લડાવી કહેવાય છે. ઘેટાનું માથું ઘણું કઠણ હોય છે. ઘેટાંની એક એવી ટેવ છે કે તેઓ પોતાનામાંથી એકને ઉપરી માને છે અને તેની પાછળપાછળ હમેશાં જાય છે. તે કરે તેમ કરે છે! તે ખાડામાં પડે તો બધાં ખાડામાં પડે. ઘેટાનું બીજું નામ ગાડર છે.

ગાયને ચરાવવા લઈ જાય તે ગોવાળ કહેવાય. ઘેટાંને ચારે તે ભરવાડ કહેવાય. ભરવાડ સવારે તેમને ચારવા લઈ જાય છે, અને સાંજના તેમને પાછાં હાંકી લાવે છે. ઉનાળામાં ઘેટાંના વાળ બહુ લાંબા થાય છે, ત્યારે ભરવાડ મોટી કાતર વડે તે કાતરી નાંખે છે. એ ઊનના કામળા અને ગાલીયા બને છે. બહુ સારા ઊનની શાલો અને પહેરવાનાં કપડાંનું કાપડ બને છે. શિયાળામાં લોડા ઊનનાં બનેલાં ગરમ કપડાં પહેરે છે.

પાઠ ૫૪ મો. ઘોડો

નમ્ર

ફૂંફાડા

ઘોડો તો તમે જોયો જ હશે. એ બહુ મોટો હોય છે. ફૂતરા અને બિલાડીની પેઠે તમે એની જોડે રમતા નથી. તેમ છતાં પણ તમે બધા ઘોડાને સારી રીતે ઓળખો છો. ઘરની બહાર નજર કરો છો, તો રસ્તા પર કોઈ માણસને પીઠ પર લઈ જતો, કે ગાડી ખેંચી દોડતો તમને એ જરૂર દેખાય છે.

ગાયની પેઠે એ દૂધ દેતો નથી. ઘેટા પેઠે એ જિન પણ આપતો નથી. ફૂતરા પેઠે એ ઘરની ચોઈ પણ કરતો નથી, બિલાડી પેઠે એ ઘરના ઉંદર પણ ઓછા કરતો નથી. તોપણ બધા લોક એના પર ખુશ રહે છે અને એની વાતો કર્યા કરે છે. ઘોડો એવું તે શું કરે છે કે બધા લોક એનાં આટલાં વખાણુ કરે છે? તમે જાણો છો? સાંભળો, હું કહું.

આપણાં ઠાસ્ત ગ્રાણીઓમાંનો એ એક છે. એ મોટો, મજબૂત અને જોરાવર છે. એ પીઠ પર ભારે વજન વહી શકે છે, અથવા ગાડીમાં ભરેલો ભાર ખેંચી શકે છે. પીઠ પર માણસને લઈ તે બહુ ઝડપથી દોડી શકે છે. આટલું બધું કામ કરે છે, તેથી એ બધાને વહાલો લાગે છે. તે જોરાવર છે,

પણ કોઈને ખારતો નથી. એ પોતાના શેઠને ચાહે છે. તે તેના શેઠનું કહ્યું માને છે અને તે જે કામ કરાવે તે ઉમંગથી કરે છે. એ સ્વભાવે નમ્ર અને હેતાળ છે.

ઝાયની પેઠે ઘોડો પણ ઘાસ ખાઈને જીવે છે. તમે એને ખેતર કે મેદાનમાં ચરતો જોયો છે ? ન જોયો હોય તો હવે જોજો. એ ઘણું જીણું ઘાસ પણ ચરી શકે છે. એના ઉપલા તથા નીચલા જડખાના આગલા ભાગમાં ધારવાળા મજબૂત દાંત હોય છે. ચરતી વખતે તે વારંધડીએ નાકમાંથી ફુંકાડા મારી પહેલાં જમીન પરની ધૂળ ઉડાડી નાંખે છે. પછી કાતર જેવી ધારવાળા આગલા દાંતથી તે ઘાસ કાપે છે, અને પાછલી ધંટી જેવી મજબૂત દાઢાથી તેને ચાવી ગળી જાય છે. ચરતી વખતે તેના પાતળા લાંબા હોઠથી તે ઘાસ પકડે છે.

ઘોડાને ચાર પગ હોય છે તે તો તમે જાણો છો. ચાર પગવાળાં પ્રાણીઓ ચોપમાં કહેવાય. ઘોડાના પગ પર એક જ જોડો નખ હોય છે. લોડો એ નખને ખરી અથવા દાળડો કહે છે. એ બહુ કઠણ હોય છે. ઘોડાના પગની ખરી માથામાં વાગે તો માથું ફટી જાય.

ભાગ ત્રીજો—ભૂગોળવિદ્યા

પાઠ ચપ મો. ટેકરી, પહાડ, પર્વત

ડુંગરાળ સમૂહ શિખર ખીણ

તળેટી ઘાટ

ગામની બહાર ફરવા જઈએ છીએ, ત્યારે આપણી આસપાસ સપાટ જમીન દેખાય છે. તદ્દન સપાટ જમીન હોય તે મેદાન કહેવાય. ગામની સીમનાં ખેતર સપાટ જમીન પર હોય છે. જમીન કાંઈ હમેશાં આવી સપાટ મેદાન જેવી હોતી નથી. કેટલેક ઠેકાણે મેદાનની જમીનનો કેટલોક ભાગ ઝિંચો ઊપસેલો હોય છે. આવો ભાગ બહુ ઝિંચો ન હોય તો ટેકરી કહેવાય. ટેકરીને કેટલાક લોક ડુંગરી પણ કહે છે. આવી ટેકરીઓ બહુ હોય એવી જગા ડુંગરાળ કહેવાય. ટેકરી ધણી ઝિંચી અને ધણે દૂરથી દેખાય એવી હોય તો તે પહાડ કહેવાય છે. ટેકરી પર ચડવું સહેલું છે, પણ પહાડ પર ચડવું ધણું અઘરું છે. પહાડને કેટલાક લોક ડુંગર પણ કહે છે. કાળકા માતાનું મંદિર પાવાગઢ નામના પહાડ પર છે. એ પાવાગઢ વડોદરાની પૂર્વમાં આવેલો છે. અમદાવાદની

(૧૦૬)

ઉત્તરે આપુ નામનો પહાડ છે. બહુ જ ઊંચી ટેકરી હોય તે પર્વત કહેવાય. કાઠિયાવાડમાં જૂનાગઢ પાસે ગિરનાર પર્વત છે. આપણા દેશમાં બહુ સુંદર અને ઊંચા પર્વત છે. આપણા દેશની ઉત્તરે હિમાલય નામનો બહુ જ ઊંચો પર્વત છે. દુનિયાના બધા પર્વતો કરતાં એ ઊંચો અને મોટો છે.

બધા પહાડ એકસરખા નથી હોતા. કેટલેક ડેકાણે એક જ પહાડ એકલો આસપાસના મેદાન-માંથી ઊંચો ઊપસેલો હોય છે. ધણીવાર ઘણા પહાડ પાસે આવેલા હોય છે. આવા પહાડોના સમૂહમાં દરેક પહાડ છૂટો હોય છે, કેટલીકવાર ઘણા પહાડ પાસેપાસે હારદોર ઊભા હોય છે. આવા બધા પહાડ મળી પર્વતની હાર થાય છે. એ હારમાં વચ્ચેવચ્ચે ઊંચાં શિખર હોય છે. ઊંચાં શિખરો વચ્ચે આવેલા નીચા ઊંડા ભાગને ખીણ કહે છે.

પહાડ અને પર્વતોનાં તળિયાં આમળનો ભાગ તળેટી કહેવાય છે. તળેટીમાં નાનાંમોટાં ઝાડ બહુ ઊગે છે. એ ઝાડ એટલાં બધાં પાસે-પાસે ઊગે છે કે તેમાંથી જવાનો રસ્તો મળી જાય નથી, અને તેમાંથી આધે જોઈ શકાયું નથી. નાનાં-મોટાં ઝાડ આમ બહુ જ પાસેપાસે ઊગ્યાં હોય છે, ત્યારે તે જંગલ કહેવાય છે. પહાડની ટોચ તે તેણું

(૧૦૭)

શિખર કહેવાય. અને તળેટીથી ટાચ સુધીનો ઢળતો ભાગ ઢાળ કહેવાય. પહાડ પર ચડતું હોય તો તેના ઢાળ પર થઈને ચડાય. પર્વત હારદોર આઠ્યા હોય અને તેની પેલી ઘેર જડું હોય તો તેના નીચા ભાગ પર આવેલા રસ્તા પર થઈને જવાય. આવા રસ્તા ઘાટ કહેવાય.

હવે આપણે પેલી લીની રેતીમાં કે તળાવ કે નદીની માટીમાં જઈ પર્વત અને પર્વતની હારો બનાવીએ.

પાઠ પદ્મ મો. નદી—ભાગ ૧

ચોમાસામાં ગામના રસ્તાની બન્ને બાજુએ પાણીના મોટા રેસા ચાલે છે, તે તમે જોયા છે? બહુ વરસાદ પડે છે, ત્યારે ગામના રસ્તા પર ઘૂંટણ-ઘૂંટણ સુધી પાણી થઈ જાય છે, અને ભેરથી વહે છે. પાણીના એ વહેણમાં માટી અને કાંકરી ધસડાઈ જાય છે. પથ્થર કે સાકડાની પેઠે વરસાદનું પાણી જ્યાં પડે છે ત્યાં ઠરીને ઊભું રહેતું નથી. તે તો હમેશાં ઊંચી જગાએથી નીચી જગાએ વહી જાય છે. જે જગાએથી પાણી વહી આવતું હોય તે જગા ઊંચી સમજવી.

ઐહ પહાડ કે પર્વત પર ખૂબ વરસાદ પડે

(૧૦૮)

છે, ત્યારે મોટા રેલા ચાલે છે. એ રેલા ચોખ્ખામાં
ખમમાં ચાલતા રેલા જેવા જ પણ બહુ પહોળા
અને ઊંડા હોય છે. એવા મોટા રેલા નદી કહેવાય.
નદીની આસપાસના ઊંચા ભાગો પર પડેલું
વરસાદનું પાણી નાનામોટા રેલામાં વહી આખરે
નીચાણમાં આવેલી નદીમાં જાય છે.

નદીની બંને બાજુ તેના કિનારા કહેવાય.
કિનારાને તીર પણ કહે છે. નદી જે બાજુ વહેતી હોય
તે તરફ મોં કરી ઊભા રહીએ, તો આપણા જમણા
હાથ પર આવેલો કિનારો જમણો કિનારો કહેવાય,
અને ડાબા હાથ પર આવેલો કિનારો ડાબો કિનારો
કહેવાય. જ્યાં આગળથી નદી વહેવા માંડે તે તેનું
મૂળ કહેવાય. વહેતાં વહેતાં આખરે નદી કોઈ
બીજી નદીને મળે છે, કે કોઈ તળાવ કે દરિયામાં
સમાય છે. આ રીતે જે જમાએ નદી કોઈ બીજી
નદીને મળે, અથવા તળાવ કે દરિયામાં સમાય તે
તેનું મુખ કહેવાય. મૂળ મુખથી સુધીનો નદીનો
ભાગ તેનો માર્ગ કહેવાય.

નદીના મૂળનો ભાગ ધણું કરીને ડુંગરાળ
અથવા પહાડી હોય છે. જેમજેમ આપણે નદીના
મૂળથી મુખ તરફ જઈએ તેમતેમ તે પહોળી
થાય છે, કારણ કે તેમાં બીજી નદીઓ ભળે છે.

નદીના માર્ગ લાગ્યે જ તદ્દન સીધો હોય છે. તે ધણેજખરો વાંકોચૂકો હોય છે. નદીના મૂળના લાગ તેના મુખના લાગ કરતાં હમેશાં ઊંચો હોય છે. ચોમાસામાં જે નાના વહેણા નદીમાં ભળે છે તે ખાડી કહેવાય છે.

પાઠ ૫૭ મો. નદી—ભાગ ૨

ચોમાસામાં વરસાદનું પાણી પહાડનાં કોતરોમાં ભરાઈ રહે છે અને થોડુંથોડું તેમાંથી નીકળી વહે છે. જે કોતર નાનું હોય અને તેમાં બહુ પાણી ન ભરાયું હોય તો તેમાંથી નીકળતી નદીમાં ખારે માસ પાણી વહેતું નથી. જે તે કોતર મોટું હોય અને તેમાં ખૂબ પાણી ભરાયું હોય તો તેમાંથી નીકળતી નદીમાં ખારે માસ પાણી વહે છે. ઊંચા પર્વતનાં શિખરો સફેદ બરફથી ઢંકાયેલાં હોય છે. સૂર્યની ગરમીથી એ બરફ પીગળી વહેવા માંડે છે. આમ પણ નદી બને છે.

ચોમાસામાં નદીઓમાં વરસાદનું પાણી વહી જાય છે, ત્યારે તેમાં ખૂબ પાણી આવે છે. એવું થાય ત્યારે રેલ આવી કહેવાય. રેલનું પાણી ખૂબ ભેરથી ધસતું વહે છે. તેમાં માટી, કાંકરા,

ઝાંડ, લાકડાં અને બીજાં ઘણાં કચરો ઘસડાઈ
જાય છે. ઘણીવાર નદીની રેલમાં ગાય, બેંસ જેવાં
ઢોર પણ ઘસડાઈ જાય છે. રેલ આવેલી હોય ત્યારે
નદી બહુ ભયંકર દેખાય છે.

આપણા દેશમાં બહુ મોટી અને સુંદર નદીઓ
છે. ભરૂચ પાસે નર્મદા, સુરત પાસે તાપી, વાસદ
પાસે મહી, અમદાવાદ પાસે સાબરમતી, કાશી
પાસે ગંગા, મથુરા પાસે યમુના, સિંધમાં હૈદરાબાદ
પાસે સિંધુ, અને દક્ષિણમાં કૃષ્ણા અને કાવેરી છે.
આ બધી સુંદર અને પવિત્ર નદીઓ આપણા
દેશમાં છે. બધી નદીઓમાં ગંગાનું પાણી બહુ
નિર્મળ અને પવિત્ર ગણાય છે. ગંગાને ભાગીરથી
પણ કહે છે, આવી સુંદર નદીઓ બીજા કોઈ
દેશમાં નથી.

નદીનું પાણી પીવાના તેમજ નહાવાધોવાના
કામમાં આવે છે. મોટી નદીઓમાં હોડીઓ ચાલી
શકે છે. તેમાં માલ ભરી એક ગામથી બીજા
ગામ તઈ જવામાં આવે છે. હોડીમાં બેસી નદીમાં
સહેલ કરવાની બહુ મજ પડે છે. નદીમાં તરવાની
પણ ખૂબ મજ છે.

---

(૧૧૧)

પાઠ પટ મો. નદી વિષે કવિતા

(ચોપાઈ)

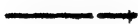
લીલોતરી

આરામ

રસાળ

પર્વતમાંથી ઝરણાં ઝમે, બેળાં થાતાં નદીઓ બને;
ખળખળ વહે છે નદીનાં નીર, ઝિગે લીલોતરી તેને તીર. ૧
નદીકિનારે વસતાં ગામ, ત્યાંના લોકોને આરામ;
મીઠાં પાણી રોજે મળે, પશુપંખીને શાંતિ વળે. ૨
વિવિધ દેશમાં નદીઓ ફરે, રસાળ ભૂમિ ત્યાંની કરે;
હસતી રમતી દૂરદૂર જાય, સાગરમાં જઈ છેલ્લી સમાય. ૩
લોકો નદી પર ફરવા જાય, હોડીમાં બેસી હરખાય;
કાઈ તો નદીમાં નાહવા પડે, તરતાં તરતાં આનંદ કરે. ૪

ચંદુલાલ દસાઈ

(૧૧૨)

પાઠ પદ મો. તળાવ

ખાખોચિયું વાટે

પાણી હમેશાં ઊંચી જગાએથી નીચી જગાએ
વહી જાય છે. જો કોઈ ઢેકાણે ઊંડા ખાડા હોય
તો આસપાસની ઊંચી જમીન પરથી આવતું
પાણી તેમાં વહી જાય. જમીન પર કોઈ ઢેકાણે
ઊંચી ટેકરીઓ અને પહાડ હોય છે, તેમ કોઈ
ઢેકાણે ઊંડા ખાડા પણ હોય છે. આવા કોઈ

ખાડામાં પાણી ભરાય ત્યારે તે તળાવ કહેવાય. ખાડો બહુ નાનો હોય, તો તેમાં ભરાતા પાણીને ખાખોચિયું કે તળાવડી કહે છે. આવો મોટો ખાડો હોય તો તે તળાવ કહેવાય. ઘણા મોટા ખાડામાં પાણી ભરાયું હોય તો તે સરોવર કહેવાય. કેટલાંક સરોવર બહુ મોટાં હોય છે અને દરિયા જેવાં દેખાય છે. ચારે બાજુ ડુંગર હોય અને તે ડુંગરોની વચ્ચે નીચો ભાગ આવેલો હોય તો તેમાં વરસાદનું પાણી ભરાઈ રહે છે. વડોદરાની પાસે પાવાગઢના પહાડોની વચ્ચે આજવા નામનું તળાવ છે. મુંબઈ પાસે તાંસા તથા તુળસી અને વિહાર નામનાં મોટાં તળાવ છે. :

જો તળાવ મોટાં હોય છે, તો તેમાંથી પાસેનાં ગામના લોક પીવા માટે પાણી લઈ જાય છે. તળાવ મોટાં અને ઊંડાં ન હોય તથા તેમાં લોક લૂગડાં ધોતા હોય અને નહાતા હોય, તો તેનાં પાણી ગંદાં થઈ જાય છે. એવાં તળાવનું પાણી પીવાથી રોગ થાય. વડોદરા પાસેના આજવા તળાવમાંથી નળ વાટે વડોદરામાં પાણી લાવે છે. એવી જ રીતે મુંબઈ પાસેના તળાવનું પાણી પણ પીવાના કામમાં લેવાય છે.

ડુંગરાળ દેશમાં તળાવ ઘણાં હોય છે, કારણ કે ત્યાં આવેલી ઊંડી ખીણોમાં ચોમાસાનું પાણી ભરાઈ રહે છે.

(૧૧૪)

પાઠ ૬૦ મો. નકશો તથા ચિત્ર

રામચંકર ગુરુજી પોતાની શાળાના છોકરાઓને બાગ જોવા લઈ ગયા. તે બાગમાં જુદાજુદા આકારના ક્યારાઓ હતા. તે ક્યારાઓમાં જાત-જાતના ફૂલના છોડ ઊગ્યા હતા.

તે બાગ જોઈ છોકરાઓને પણ બાગ બનાવવાનું મન થયું. શાળાની પાછળ વાડો હતો તેમાં બાગ થાય એમ હતું. બાગ હોય તો વાડો અને શાળા બહુ શોભીતાં લાગે. તેમણે ગુરુજીને કહ્યું, “ગુરુજી, આપણી શાળાના વાડામાં અમે બાગ બનાવીએ ?” ગુરુજીએ હા કહી.

બીજે દહાડે છોકરાઓએ ભેગા મળી પાવડાથી વાડો સાફ કરી નાખ્યો. વાડાની બરાબર વચમાં સીધો ઊભો રસ્તો રાખ્યો. આથી તે વાડાના બે સરખા ભાગ થઈ ગયા. તે રસ્તાને બરાબર મધ્યમાં કાપે એવો બીજો આડો રસ્તો રાખ્યો. આમ કરવાથી વાડાના કુલ ચાર ભાગ થયા.

ગુરુજીએ દરેક વર્ગને વાડાનો એકએક ભાગ આપ્યો. અને તેમને કહ્યું કે “તમારે તમારા ક્યારા ચોખ્ખા રાખી રોજ પાણી પાવું પડશે.” પછી નાનીનાની કોદાળીઓ વડે છોકરાઓએ જુદાજુદા આકારના ક્યારા બનાવ્યા. ક્યારા તૈયાર થયા એટલે તેમાં ફૂલઝાડનાં બી વાવ્યાં.

આ રીતે ચાર ધોરણની ચાર વાડીઓ થઈ. હવે છોકરાઓએ કહ્યું, “ગુરુજી, અમારો ખાગ કેવો થશે તે અમારે ઘેર અમારાં ભાઈબહેનને બતાવવું છે, તે કેવી રીતે થાય?” ગુરુજી કહે, “તમે આ વાડીનો નકશો દોરી ઘેર બતાવજો.” છોકરાઓએ કહ્યું, “ત્યારે ગુરુજી, અમને વાડીનો નકશો બનાવતાં શીખવોને!”

ગુરુજી એક કાગળ ને પેનસિલ લઈ આવ્યા. પછી તેમણે આંકણી વડે લીટીઓ આંકી વાડાના જોડે એક લંબચોરસ દોર્યો. તેની બરાબર મધ્યમાં બે લીટી દોરી ઊભો રસ્તો બનાવ્યો, અને તેને બરાબર મધ્યમાં છેદે એવો બીજો રસ્તો બનાવ્યો. પછી તે લંબચોરસના ચારે ભાગમાં, ખાગમાં હતા તેવા ક્યારા કાઢ્યા.

વાડીનો નકશો જોઈ છોકરા બોલી ઊઠ્યા, “ગુરુજી, આ નકશામાં તો ઝાડ, રોપા કે માંડવો કશું દેખાવાનું નહિ.” ગુરુજી કહે, “ઝાડ, રોપા અને છોડ તો વાડીનું ચિત્ર દોર્યું હોય તો બતાવાય.” છોકરાઓ કહે, “ગુરુજી, ત્યારે તો નકશામાં અને ચિત્રમાં તો બહુ ફેર!” ગુરુજી કહે, “ખરી વાત. કોઈ પણ જગાના નકશામાં જગાનો આકાર જ જણાય. આપણી શાળાના નકશામાં ભૂતિ અને તેમની પરના નકશા, કબાટ વગેરે ન

બતાવાય; પણ આખું મકાન ઉપાડી લઈએ અને
બોંય પર તેનો જે આકાર રહી જાય તે બતાવાય.”

પાઠ ૬૧ મો. શાળાનો નકશો

યુક્તિ

સમચોરસ

તમને તમારી શાળાના બાગનો નકશો બનાવતાં
આવડ્યો, પણ તમે એ નકશો કાંઈ બરાબર માપસર
નહોતા કાઢ્યો. સારો નકશો તો બરાબર માપસર
હોવો જોઈએ. સારા નકશા ઉપરથી તો તેમાં
બતાવેલી જગા કે મકાનના માપની પણ ખબર પડે.

નકશો સમજવા માટે એક સારી માપની
આંકણી જોઈએ. જુઓ, આ માપની આંકણી છે.
એની પર નાનામોટા આંકા છે. આટલું લાંબું હોય
ત્યારે એક ફૂટ કહેવાય. આ એક ફૂટ લાંબાઈના બાર
સરખા ભાગ કર્યા છે. એ દરેક નાનો ભાગ એક ઇંચ
કહેવાય. આ મોટા આંકા ઇંચ કહેવાય. એનાથી
નાના આંકા અર્ધો ઇંચ બતાવે છે. આ સૌથી નાના
આંકા ઇંચના નાના ભાગ બતાવે છે. આ આંકણીમાં
ઇંચના દસ નાના ભાગ છે. તેવો દરેક નાનો
ભાગ દોરો કહેવાય છે. આ ઇંચમાં બાર દોરો હોય
તો દરેક દોરો ઇંચનો ભાગ બતાવે.

આ આપણી શાળાનો નકશો છે. શાળા મોટી
છે પણ આ કાગળ તો નાનો છે. પણ તેમાં શું ?

નકશામાં તો મકાનનો આકાર જ દેખાડવાનો હોય છે. એટલે કાગળ મકાન જેટલો મોટો ન હોય તો ચાલે. કોઈ મોટા મકાનનો નકશો નાના કાગળમાં સમાવવો હોય ત્યારે કાંઈ યુક્તિ કરવી પડે. સાધારણ રીતે મકાનના અમુક ફૂટ નકશામાં એક ઇંચ જેટલી લીટીથી બતાવવામાં આવે છે. આ નકશામાં મકાનના દસ ફૂટ એક ઇંચ લાંબી લીટીથી બતાવ્યા છે. આ માપ એક ઇંચ દસ ફૂટનું કહેવાય છે અને તે ૧ ઇંચ ૧૦ ફૂટ એમ લખાય છે.

બુઓ, આ આપણી શાળાનો નકશો છે. એ જોતાં જણાય છે કે એમાં ત્રણ ઓરડા છે અને આગળ લાંબો ઓટલો છે. નકશામાં ઓટલો પાંચ ઇંચ લાંબો છે, આ નકશો એક ઇંચ દસ ફૂટના માપથી દોરેલો છે. તેથી નકશામાં પાંચ ઇંચ હોય ત્યાં ખરેખરા પચાસ ફૂટ સમજાય. નકશામાં ઓટલો અર્ધો ઇંચ પહોળો છે તેથી ખરેખરો ઓટલો પાંચ ફૂટ પહોળો હોવો જોઈએ.

હવે બુઓ, નકશામાંનો આ ઓરડો માપતાં તે બે ઇંચ લાંબો અને દોઢ ઇંચ પહોળો છે. જેથી ખરેખરો ઓરડો વીસ ફૂટ લાંબો અને પંદર ફૂટ પહોળો હોવો જોઈએ. બીજો ઓરડો નકશામાં બે ઇંચ લાંબો અને બે ઇંચ પહોળો છે. એટલે ખરેખરો ઓરડો વીસ ફૂટ લાંબો અને વીસ ફૂટ પહોળો હોવો જોઈએ.

જે ચીજની લંબાઈ અને પહોળાઈ સરખી હોય તે સમચોરસ કહેવાય. તેથી એ ચોરસ વીસ ફૂટ સમચોરસ છે. ત્રીજે ચોરસ તો પહેલા જેવો જ છે

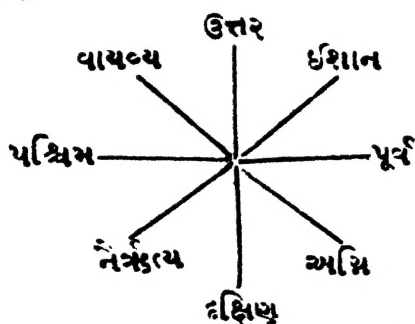
મકાનના નકશામાં તેની ભીતો, છાપરું કે આખા મકાનનો આકાર ન બતાવાય. તેમાં તો તે કેટલી જગા રોકે છે તથા તેનો આકાર કેવો છે તે જ બતાવાય. મકાન આખું કેવું દેખાય તે ચિત્રમ બતાવાય. મકાનનો નકશો દેખાવડો ને શોભીતે હોતો નથી, પણ તે બહુ ઉપયોગી છે. કોઈ નવું મકાન બાંધવું હોય તો બાંધનારા પહેલાં તેનો નકશો તૈયાર કરે છે. નકશો જેવાથી મકાન કેવું થશે તેનો ખ્યાલ આવે છે. નકશો પસંદ પડે તો તે પ્રમાણે મકાન બાંધે છે. નકશો પાસે રાખી મકાન બાંધવાથી માપમાં ભૂલ થતી નથી.

દરેક નકશામાં નીચેની બાજુએ તે નકશો કયા પ્રમાણમાં દોર્યો છે તે લખેલું હોય છે. આ નકશામાં ૧ ઇંચ=૧૦ ફૂટનું પ્રમાણ લખ્યું છે. એ ઉપરાંત દરેક નકશામાં તીર જેવી આકૃતિ હોય છે એ તીરનું માથું ઉત્તર દિશા બતાવે છે. આવ તીર ઉપરથી મકાનના બુદાબુદા ભાગ કઈ દિશા તરફ આવેલા છે તે જણાય છે.

(૧૧૯)

પાઠ કર મો. દિશા તથા ખૂણા

અગ્નિ નૈર્ઋત્ય વાયવ્ય ઈશાન
ચાર દિશાનાં નામ તો તમને આવડે છે. સૂર્ય
જે દિશામાં ઊગે છે તે પૂર્વ દિશા અને જે દિશામાં તે
આથમે છે તે પશ્ચિમ દિશા કહેવાય છે. પૂર્વ દિશા
તરફ મોં કરી ઊભા રહીએ તો આપણા ડાબા હાથ
તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ
દિશા આવે.

પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ એ ચાર
મુખ્ય દિશાઓ છે. પૂર્વ તથા દક્ષિણની બરાબર
વચમાં આવેલો ખૂણો અગ્નિખૂણો કહેવાય છે.
દક્ષિણ અને પશ્ચિમની બરાબર વચમાં આવેલો ખૂણો
નૈર્ઋત્યખૂણો, પશ્ચિમ તથા ઉત્તરની બરાબર
વચમાં આવેલો ખૂણો વાયવ્યખૂણો અને ઉત્તર તથા
પૂર્વની વચમાં આવેલો ખૂણો ઈશાનખૂણો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય દિશા અને ચાર ખૂણા થાય. ઉત્તર દિશાની સામે દક્ષિણ દિશા આવે અને પૂર્વની સામે પશ્ચિમ દિશા આવે. તેવી જ રીતે ઈશાન-ખૂણાની સામે નૈઋત્ય ખૂણા આવે. આ પ્રમાણે ચાર મુખ્ય દિશા અને ચાર ખૂણા મળી આઠ દિશા થઈ. આઠાશતરફની ઉપલી દિશા અને આપણા પગતરફની નીચલી દિશા એમ બે ઉમેરતાં કુલ દશ દિશા થઈ.

આ ઓરડાની ઉત્તર ભીત ખતાવો. હવે પૂર્વ ભીત ખતાવો. ઈશાન-ખૂણો કયો? તમારા વર્ગનો કયો ખૂણો નૈઋત્ય કહેવાય? માણેકલાલ, તમે અગ્નિ-ખૂણા ખતાવો, જોડિં, તમારા વર્ગના આ ખૂણો કયો?

સોરાબ અને કાસમ, તમે આ દોરીના છેડા ઝાલી ઉત્તર તથા દક્ષિણ દિશા તરફ ઊભા રહો. સોરાબ કઈ દિશામાં ઊભો છે? કાસમ કઈ દિશામાં ઊભો છે? ચીમનલાલ અને મણિલાલ, હવે તમે આ દોરીના છેડા ઝાલી પૂર્વ-પશ્ચિમ ઊભા રહો.

હવે બીજા ચાર છોકરા આ બે દોરી લઈ આ છોકરાઓની ખરાબર વચમાં ઊભા રહો. તમે આઠ છોકરામાંથી દરેક એક દિશા અથવા ખૂણા તરફ ઊભો છે. તમે દરેક જે દિશા કે ખૂણામાં ઊભા છો તેનું નામ બોલો.

વિદ્યાપીઠનું બાલસાહિત્ય

	કિંમત
આલખમાડી નાની (સચિત્ર) .	૦-૧-૬
આલખમાડી મોટી .	૦-૩--
જાણીબોર (ત્રણે ભાગ સાથે) .	૦-૫-૦
પહેલી ચોપડી .	૦-૨-૦
બીજી ચોપડી .	૦-૨-૬
કરંદિયો .	૦-૧૦-૫

વિદ્યાપીઠના પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું :

એચ. બી. શાહ

પાનકોરનાડું,

અમદાવાદ

